واکاوی تبلور عدالت محیطی در اندیشه آرمان‌شهری اسلامی جهت کاربست در شهرسازی اسلامی
مطالعهٔ موردی: محله روستا بنیان سفین کیش

محمد مهدی عزیزی*[1] (نویسنده مسئول)، اسفندیار زبردست[2]، رضا اکبری[3]

[1] استاد دانشکده شهرسازی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران
[2] استاد دانشکده شهرسازی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران
[3] عضو هیات علمی گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه یزد، یزد، ایران

(تاریخ دریافت: ۹۷/۰۵/۱۶ تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۱/۲۰)

چکیده
با بررسی ادبیات نظری موجود در زمینه شهر اسلامی، این اطمینان حاصل گردید که «عدالت» - در کنار برخی اصول دیگر، نظیر وحدت، احترام به مالکیت‌ها، قاعده لاضرر و لاضرار و ... - یکی از اصول قطعی شهرسازی اسلامی است. موضوع عدالت محیطی در آرمان‌شهر اسلامی در حالی که یکی از موضوعات مهم در جامعه و شهر اسلامی است، موضوعی کاربردی نیز هست که به برخی نیازهای کنونی شهرسازی کشور پاسخ خواهد داد. از جمله بافت‌هایی که این رویکرد را در آن با تاکید بیشتر می‌توان پی جست محله‌هایی از شهر هستند که با بنیان روستایی شکل گرفته‌اند و به دلیل طی نشدن فرایند صحیح ادغام در شهر، به صورت محله‌ای مسئله‌دار در شهر درآمده و به‌تدریج انواع نابرابری‌های محیطی در آنها بروز پیدا می‌کند. در این باره، به منظور بررسی امکان توسعه اصل شیعی عدالت در نظام شهرسازی ایران، محله روستابنیان سفین جزیره کیش به عنوان نمونه‌ای از محدوده‌های شهری که به نظر می‌رسد در معرض بی‌عدالتی محیطی است، انتخاب و بررسی شد. روش تحقیق مقالهٔ حاضر توصیفی با ابزار مطالعات اسنادی و همچنین روش تحلیلی است که به منظور بررسی دقیق‌تر موضوع در نمونه موردی از تکنیک پیمایش و ابزار پرسشنامه استفاده شده است. بر اساس مطالعات نظری و تجربی عوامل مشترک عدالت محیطی از منظر اندیشه‌های آرمان‌شهری اسلامی و نظریات شهرسازی در قالب برابری اجتماعی اقتصادی، برابری زیست‌محیطی و برابری رویه‌ای احصا گردید. برای پی‌جویی مؤلفه‌های احصا شده در چارچوب نظری، شواهد و مدارک برآمده از نتایج پرسشنامه در نمونه موردی با ضریب آلفای کرونباخ ۰,۹۲۸ در محدوده حاکی از آن است که بیشترین بی‌عدالتی در عامل اجتماعی اقتصادی از منظر توزیع هزینه ـ فرصت‌ها با امتیاز استاندارد ۲,٤٥ است. در نهایت با توجه به تأکید ویژه اندیشه‌های آرمان‌شهری اسلامی بر برابری اجتماعی اقتصادی و تدقیق در نمونه موردی، عوامل عدالت محیطی از منظر آرمان‌شهرهای اسلامی احصا، تدقیق و معرفی شدند که عبارت‌اند از: عدالت در توزیع هزینه - فرصت‌ها؛ عدالت در به رسمیت شناختن افراد؛ عدالت در توجه به ظرفیت‌ها و توانایی افراد و عدالت در رویه سیاسی و مشارکت ساکنان در تمامی مراحل تهیه و اجرای طرح‌ها، تصمیم‌گیری‌ها و اتخاذ سیاست‌های شهری.

واژگان کلیدی: شهر اسلامی، شهرسازی اسلامی، عدالت، عدالت محیطی، سفین کیش.

* این مقاله مستخرج از رساله دکتری رضا اکبری با عنوان «تبیین فرآیند ادغام روستاها در شهر با رویکرد عدالت محیطی» است که در دانشکده شهرسازی پردیس هنرهای زیبای دانشگاه تهران تحت راهنمایی دکتر محمدمهدی عزیزی و مشاوره دکتر اسفندیار زبردست به انجام رسیده است.

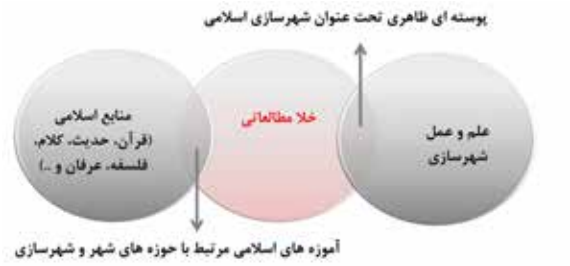
** *E-Mail: mmazizi@ut.ac.ir*

Archive of SID
www.SID.ir

مقدّمه

تاریخ زندگی بشـر گواه آن اسـت که سـودای نیل به سعادت فـردی و اجتماعـی و جامعـه‌ای عاری از کاسـتی، همـواره ذهن اندیشمندان و فلاسفه را به خود مشغول داشته است. سودای ساختن جامعه‌ای بسـامان و یک آرمان‌شهر پاسخ به چنین وضعیتی است. گاه این آرمان‌شـهر در زمین و گاه در آسـمان جسـته می‌شود. از افلاطـون یونانی در کتاب جمهوریت، فرانسـیس بیکن در کتاب آتلانتیـس، کامپلانـا در کتـاب شـهر آفتاب، جیمـز هرینگتون در کتـاب اوسـئانیای، وتر در کتاب شـهر زرین، تومـاس مور در کتـاب یوتوپیا، اتین کابه در کتاب سـفربه ایکاری، گرفته تا کارل مارکـس همگی کوشـیده‌اند به توصیف آرمانیِ شـهری ایده‌آل یا همان آرمان‌شـهر مطلوبشـان بپردازند. بزرگانی چون فارابی، امام محمد غزالی، خواجه نظام‌الملک، شـیخ شهاب‌الدین سهروردی، خواجه نصیرالدین طوسی، عطار نیشـابوری و بسیاری از متفکران مسـلمان نیز در پی آرمان‌شهر خود بوده‌اند؛ مدینه فاضله‌ای که بر آموزه‌های دین مبین اسـلام استوار بود. در تمامی این آرمان‌شهرها، اصـل «عدالت» به عنوان یکی از مهم‌ترین شـروط حکمروایی در شـهر دیده می‌شود (امین‌زاده و دیگران، ۱۳۸۱: ۲۲). تحقق عدالت، دستیابی به حقیقت، طرح جامعه آرمانی، مفاهیم خیر و شر، برابری و برادری، مفاهیم عقلانی، شیوه‌های رستگاری آدمیان، مشخصات حکمران و حاکم آرمان‌شهر، تحقق بهشت این جهانی و... همگی در اندیشه‌های آرمان‌خواهانه آرمان‌شهری ذکر گردیده است.

نگارش این مقاله از دغدغه اصلی نگارندگان در خصوص تمایز شهر در سـرزمین‌های اسلامی از شهر اسلامی نشات گرفته است. وضعیت کنونی حاکم بر شـهرهای داعیه‌دار اسـلام نشـان از آن دارد که علم و عمل شهرسازی سمت‌وسویی متمایز از آموزه‌های اسـلامی داشـته و تنها اشـتراک اندکی با منابع دین مبین (قرآن، حدیـث و کلام) دارد. این حوزه اشـتراک نیز پوسـته و پوششـی ظاهری در این وادی اسـت که جز در کلام منجر به شـکل‌گیری دانش کاربردی عملی در شهرسـازی اسـلامی نشـده است. لازمه خروج از این خلأ ایجاد شـده و رسـیدن به یک شهرسازی واقعی اسـلامی پر کردن خلأیی است که خود موضوعات متفاوتی را در بر می‌گیرد (شـکل ۱). در صورتی که فاصله یاد شده ترمیم گردد و در این‌بـاره از آموزه‌های تاریخی شهرسـازی سـرزمین ایران نیز بهره جسـته شود، نظریه‌های کاربردی در حوزه شهرسازی متناسب بـا هنجارها و ارزش‌های اسـلامی تولید خواهد شـد که می‌تواند با همراهی نظریه‌هـای کاربردی مبتنی بر مکان (شـهر در ایران)، دانش پایه پارادایم بومی شهرسازی را فراهم آورد. این پارادایم بومی شهرسـازی اندوخته‌ای فراهـم خواهد آورد که تحقق شهرسـازی اسلامی را میسر می‌سازد.

شکل شمارهٔ ۱: خلأ مطالعاتی در شهرسازی اسلامی
مأخذ: نگارندگان

پژوهش در حوزه شهرسـازی اسلامی در ایران در دو دهه اخیر به لحاظ کمی به سـطح بالایی رسـیده اسـت. این نگاه، گاه با مداقه در منابـع دینی، گاه با رجوع به مستشـرقان غربی و گاه با کندوکاو در مطالعات پژوهشـگران دینی و فلسفی شـرقی آمیخته شده و با عنوان شـهر اسـلامی مطرح شده اسـت. می‌توان دو رویکرد غالب در پژوهش‌های کنونی شهرسـازی اسـلامی را چنیـن معرفی کرد: برخـی مؤلفه‌های کالبـدی که بیشـتر محققان غربـی و غالباً از شـهرهای شمال آفریقا اسـتخراج کرده و نظر به اشتراکات و تکرار این مؤلفه‌ها در نمونه‌های موردی متعدد در قالب الگو و شـمایی از شهر اسلامی معرفی شده است. در این مقاله، نگرش اخیر، حداکثر در قالب الگویی از شـهر در سرزمین‌های اسـلامی و نه شهرسازی اسلامی دیده خواهد شد. برخی مباحث معنایی نیز در کلام و نوشتار بزرگانی چون فارابی، ابن سینا، امام محمد غزالی، رودکی، فردوسی، خواجه نصیر، ابن رشد، ناصر خسرو، عطار، شیخ اشراق، شیخ بهایی، میرداماد، میرفندرسکی، ملاصدرا، سورآبادی، ابوالفتوح رازی، و بعدها در کلام شیخ طوسی، علامه نائینی، آخوند خراسانی، شیخ فضل‌الله نوری، آیت‌الله خوانسـاری، مدرس، آیت‌الله کاشانی، نواب صفوی، آیـت‌الله خمینی و امروز در حوزه‌های علمیـه، کارگروه فقه نظام و همچنیـن بیانات آیت‌الله خامنه‌ای تبلور یافتـه که فاصله زیادی تا تحقق کالبدی در شهرها دارند.

فاصلهٔ مذکور معلول دو عامل اساسـی است: نخست، عدم ورود متفکران و محققان متخصص حوزه‌های مذهبی در زمینه نزدیک نمودن دیدگاه‌های متفکران یاد شده به حوزه‌های شهری؛ دوم، عدم ورود پژوهشگران حوزه شهرسـازی که می‌بایست دیدگاه‌های یاد شـده را که متأثر از قرآن و حدیث و فرانظریه‌های دینی، فلسفی و اجتماعی اسـت، در قالب نظریه‌های کاربردی شهرسازی که قابل کاربست در حرفه و عمل شهرسـازی باشد، ارائه دهند؛ عامل دوم خود به نوعی معلول عامل اول اسـت. در سال‌های اخیر، بزرگانی نظیر آیت‌الله محسـن اراکی در حوزه علوم دینی، پروفسور داوری اردکانـی در حوزه فلسـفه و هنـر و آقایان دکتر نقـره‌کار و دکتر نقی‌زاده در حوزه معماری و شهرسازی تلاش‌های بسیاری کرده‌اند تا این خلأ پوشـش داده شود، اما هنوز جای کار بسیار است. یک سـؤال اساسی این است که شهرسازی اسلامی باید پاسخگوی چه

Archive of SID
www.SID.ir

چیز باشـد؟ پارادایم‌های علمی در پاسـخگویی به نیازهای بشری که علوم موجود در پاسـخگویی به آن نیازها عاجز هستند، شکل می‌گیرند. پارادایم شهرسازی نیز به طور کلی به دنبال پاسخگویی به نیازهای جوامع شهری است که از سده گذشته در غرب و به‌ویژه دانشـگاه‌های آمریکا و اروپا شکل گرفته و در طول زمان متناسب با تغییر نیازها؛ تغییر، تصحیح و تکوین یافته و در مقیاس جهانی عرضه می‌شـود. اما تفاوت نیازها در جوامـع مختلف و همچنین لزوم تفاوت در پاسـخ‌ها متناسـب با باورها، هنجارها و ارزش‌های متفاوت جوامع در پاسخگویی به نیاز همسان و واحد، عاملی است که ضرورت بومی‌سـازی پارادایم شهرسـازی را روشن می‌کند. در جامعه شهری ایرانی، باورها و ارزش‌های برگرفته از آموزه‌های دین مبین اسلام و نظام سیاسی منتخب حاکم، ضرورت تولید پارادایم بومی مذکور را بر مبنای آموزه‌های اسـلام روشـن می‌کند. بر این اسـاس، موضوع شهرسـازی اسـلامی باید نیاز جوامع شهری ایران امروز را مبتنی بر آموزه‌های اسلامی در دستور کار قرار دهد.

مقاله حاضر با هدف تلاش برای بهبود خلأ مطالعاتی یاد شـده، این رویکرد را با تأکید عام بر اصل عدالت و تأکید خاص بر عدالت محیطی پی‌جویی می‌کند. پرداختن به اندیشـه‌های فلاسـفه حول محور عدالت خود نیاز به تحقیقی مستقل دارد و از آنجا که هدف اصلـی پژوهش حاضر تمرکز بر اندیشـه‌های معطوف به عدالت و عدالت محیطی اسـت، با مـروری گذرا بر مفهـوم عدالت، تمرکز اصلی بر آرای حکمای شـیعه و ائمه معصومین اسـت. اهمیت و ضرورت انجام چنین تحقیقی با توجه به اهمیت حق‌الناس در اسلام و فقدان سازوکارهای روشن در شهرسازی برای در نظرگرفتن حقوق شهروندی، و همچنین تأثیر مسـتقیم رعایت عدالت به طور عام و عدالـت محیطی به طور خاص در افزایش رضایت عمومی و به تبع آن پایداری و مطلوبیت محیطی، قابل تبیین اسـت. بر این اسـاس، سـؤال‌هایی که مقاله حاضر در پی پاسـخگویی به آنها به نگارش درآمده است به صورت ذیل قابل تدقیق است:

ـ اصل عدالت بـه طور عام و عدالت محیطی به طور خاص در آرمان‌شهرهای اسلامی چگونه متبلور شده است؟

ـ مفهوم عدالت محیطی در شهرسازی به طور عام و در شهرسازی اسلامی به طور خاص از چه مؤلفه‌هایی تشکیل شده است؟

ـ بر اسـاس مؤلفه‌های عدالت محیطی در شهرسـازی اسلامی، مهمترین پاسخ‌ها برای کاهش سطوح بی‌عدالتی محیطی در محله روستابنیان سفین کیش چیست؟

بر این اساس، ابتدا، مفهوم عدالت محیطی در ادبیات شهرسازی مورد مداقه قرار می‌گیرد. سـپس، اصل عدالت و عدالت محیطی در اندیشه دینی و سیاسی اسلام و آرمان‌شهر اسلامی مورد واکاوی قرار می‌گیرد. در انتها، با مطالعه یک نمونه موردی تلاش می‌شود تـا با رویکردی کاربردی، به مفهوم عدالت محیطی در شهرسـازی اسـلامی پرداخته شـود. نمونه مورد مطالعه در ایـن تحقیق، محله روستابنیان سفین قدیم جزیره کیش است. بخشی از جزیره کیش که بررسـی عدالت محیطـی در آن، به دلایلی نظیر نژاد، سـطح درآمد و اقلیت دینی، می‌تواند قابل تأمل باشد.

تبلور نهضت عدالت محیطی در شهرسازی

از اوایل دهه ۱۹۸۰ به بعد، فشـار مشـکلات ناشی از بی‌عدالتی محیطـی منجر به بروز جنبش‌هـای عدالت محیطی در آمریکا و در دیگر کشورها از جمله هند، آفریقای جنوبی، نیجریه، مکزیک و غیره شـد. در جنبش‌هـای عدالت محیطـی، مدافعان عدالت محیطی بر سیاست‌ها و قوانین محلی، منطقه‌ای و ملی که منجر به تبعیض محیطی می‌شـد، تأکید می‌ورزیدند و علل بسیاری از مشـکلات موجود در جوامع فقیر و اقلیت را ناشی از اعمال زور و قدرت گروهی خاص می‌پنداشـتند. توزیع نابرابر منابع و خدمات، تخصیـص زمین‌های موجود در برخی نواحی به کاربردهای مغایر با سلامتی بشـر و غیره نمونه‌های کوچکی از پیامدهای این‌گونه سیاسـت‌ها بـود (Khosravani nezhad & Akbari, 2014: 57). نهضت عدالت محیطی شـامل حـرکات چندوجهـی، تنازعات جوامع و مباحثاتی در جامعه معاصر اسـت که در تلاش اسـت تا خطرهای محیطی را کاهش دهد و اقداماتی که در جهت پشتیبانی از کیفیـت محیط انجام می‌پذیـرد را افزایش دهد و به طور کلی نابرابری‌هـای محیطـی که جوامـع اقلیت و کم‌درآمـد متحمل می‌شـوند را کاهش دهد. این مفهوم به ارزش‌ها و تصوراتی اشاره دارد که بـه منازعات جوامع محلی در برابر نمایندگان مؤسسـات و دولت‌ها سمت‌وسـو می‌دهد، نمایندگانی کـه جوامع اقلیت و کم‌درآمد را در معرض سطوح نامناسبی از خطرهای محیطی قرار می‌دهنـد (Oboler & González, 2015: 160). همچنیـن عدالت محیطی به یک عرصه چندانتظامی از مطالعه اشاره دارد که میزان در معـرض نابرابری‌های محیطی قرارگرفتن این جوامع را بررسـی می‌کند و آن را در راه‌حل‌های کوتاه و بلندمدت سـهیم می‌کند. در نهایت، این انگاشـت، تلاش‌های دولت‌های ملی و محلی که به منظور کاهش تبعیض محیطی، پیشـبرد توسعه جوامع و دنبال کردن محیط‌های سـالم و پایـداری اکولوژیکی (بوم-شـناختی) است، را شامل می‌شود (Carruthers, DV., 2008:12).

بـا مطالعه متـون و منابع معتبر جهانی و بررسـی آرا و نظرهای نظریه پـردازان اندیشـه‌های بنیادین عدالت، می‌تـوان عدالت را از نظر ماهیتی در چهـار رویکرد تعریف کرد: عدالت از منظر توزیع (عدالـت توزیعی[1])، عدالت از منظر به رسـمیت شـناختن افراد، عدالـت از منظر قابلیت‌هـا[2] و ظرفیت‌ها[3]، عدالـت از منظر رویه (عدالت روندکاری)[4] و عدالت اکولوژیکی (زیست محیطی) که در نهایت ۳ اصل عدالت محیطی احصا می‌گردد:

نخسـت ـ برابـری زیسـت‌محیطی: توجه بـه موقعیت مکانی مخاطرات محیطی با در نظر گرفتن جوامع متمایز نژادی و فقیر.

Archive of SID
www.SID.ir

دوم ـ برابری اجتماعی ـ اقتصادی: در نظرگرفتن راهی که در آن عوامـل اجتماعی از قبیل: نژاد، قومیـت، طبقه اجتماعی و قدرت سیاسی در تصیم‌سازی محیطی اثر می گذارند و بازتاب دارند.

سـوم ـ برابری روند کاری: پاسـخ به مشـکلات مربوط به به‌کار بـردن قوانین و مقررات حکومتی، معیارهای ارزش گذاری شـده و اقدام براساس یک رفتار بدون تبعیض (جدول ۱).

در یـک جمع‌بندی از تعاریف مطرح شـده، می توان چنین بیان کرد که:

نخسـت ـ عدالت‌محیطی به دنبال درگیـری معنادار و منصفانه همه مـردم صرف نظر از نـژاد، رنگ، ملیت، سـطح تحصیلات یـا درآمد در توسـعه، پیاده‌سـازی و انجـام قوانیـن و مقررات و سیاست‌های محیطی است.

دوم ـ عدالت محیطی به دنبال تضمین دسـترس جوامع اقلیت و کم‌درآمـد به اطلاعات عمومی اسـت که به سـلامتی بشـر و برنامه‌ریزی، مقررات و اجرای محیطی مربوط می‌شود.

سـوم ـ عدالت محیطـی تضمین می کند که هیـچ جمعیتی، خصوصاً سـالخوردگان و کـودکان، را مجبور نکننـد تا هزینه‌ای غیرمعقول از آثار منفی سلامتی و محیطی بشر ناشی از آلودگی و یا دیگر مخاطرات محیطی را متحمل شوند.

اما به منظور دسـته‌بندی ماهوی تعاریف عدالت محیطی، سـه دیدگاه ارائه می‌شود. این دیدگاه‌ها عبارت‌اند از:

نخست ـ عدالت محیطی به عنوان یک سیاست.

دوم ـ عدالت محیطی به‌عنوان یک جنبش اجتماعی متشـکل از موضوعات عدالت اجتماعی و دغدغه‌های فعالان محیط باور.

سـوم ـ عدالت محیطی به عنوان یک نیاز برای دسترس برابر به فرآیند تصمیم‌سازی (جدول ۲).

جدول شمارهٔ ۱: تعاریف و اندیشه‌های بنیادین عدالت از نظر ماهوی و موضوعی

عدالت		تعریف
توزیعی		تخصیص برابر مزایا و هزینه‌های اجتماعی از قبیل: ثروت، موقعیت اجتماعی، تحصیلات، انباشت زباله‌های سمی، هوای آلوده و مانند آن در میان افراد یک جامعه است.
به‌رسمیت‌شناختن افراد		رویکرد تمامی افراد جامعه جدای از ویژگی‌های فردی و جمعی دارای حق برابر در استفاده از منابع و مزایای موجود دارند.
قابلیت‌ها و ظرفیت‌ها		تمرکز بر ظرفیت‌هایی است که دارا بودن آنها باعث می‌شود تا این افراد به درستی در زندگی که خود انتخاب کرده‌اند عمل کنند.
روند کاری		مشارکت کلید دستیابی به یک قابلیت سیاسی است که برای اطمینان افراد از عملکردها در جامعه ضروری است.
اجتماعی	برابری اجتماعی	فرصت برابر در برخورداری از یک محیط امن و سالم
	برابری اقتصادی	وضعیتی در اقتصاد که در آن سهم منابع یا کالاها در میان مردم برابر و منصفانه محسوب می‌شود.
	برابری زیست‌محیطی	وضعیتی که در آن هزینه‌ها و مزایای ناشی از توسعه فناورانه به طور برابر و منصفانه بین همه گروه‌ها در جامعه تقسیم می‌شود که غالباً از مشکلات زیست‌محیطی نشئت می گیرد
	نابرابری محیطی	نابرابری محیطی به یک واقعیت جغرافیایی برمی گردد، الگویی که در آن سایت‌های انباشت زباله‌های سمی، صنایع آلوده‌کننده، و دیگر تهدیدات زیست‌محیطی غالباً در درون یا همجوار با محل سکونت جوامع رنگین پوست یا فقیر قرار می گیرند.
	نابرابری فضایی	وجود تفاوت بین ویژگی‌های اجتماعی، اقتصادی و کالبدی نواحی مسکونی یک شهر و بررسی عوامل موثر در ایجاد و تشدید آن
اکولوژیکی		بهره‌برداری برابر و منصفانه همه از محیط طبیعی
فضایی		عدالت فضایی مستقل از دیگر فرم‌های عدالت (اجتماعی، اقتصادی و محیطی) نیست و از آنجا که فضا عنصر مشترک و پیوند دهنده آنهاست، عدالت فضایی می‌تواند به عنوان، مرکز انواع مفاهیم عدالت عمل کند.

جدول شمارهٔ ۲: جمع‌بندی و دسته‌بندی دیدگاه‌های مطرح شده در مورد عدالت محیطی در تعاریف مختلف

دیدگاه	تعریف
عدالت محیطی به عنوان یک سیاست	تعریفی از عدالت محیطی که بر مفاهیم انصاف و برابری در یک چارچوب منظم تاکید دارد: عدالت محیطی رفتار منصفانه و درگیری معنادار همه مردم صرف‌نظر از نژاد، رنگ، جنس، ملیت، یا درآمد نسبت به توسعه، پیاده‌سازی و اجرای قوانین، مقررات و سیاست‌های محیطی است.
عدالت محیطی به‌عنوان یک جنبش اجتماعی متشکل از موضوعات عدالت اجتماعی و دغدغه‌های فعالان محیط باور	تعریفی که مورد استفاده بسیاری از مدافعان جنبش عدالت محیطی است و بر ارائهٔ جامع موضوعات عدالت محیطی تأکید دارد. در این تعریف عدالت محیطی هم در محیط کالبدی و هم در محیط انسانی مطرح است: عدالت محیطی حقی است برای همه، حق بهره‌مندی از یک محیط امن، سالم، مولد، و پایدار، که «محیط» در کلیت خودش جایی در نظر گرفته می‌شود که شامل محیط‌های اکولوژیکی، فیزیکی (طبیعی و انسان‌ساخت)، اجتماعی، سیاسی، زیباشناختی، و اقتصادی است. عدالت محیطی به وضعیتی برمی گردد که در آن شرایط چنین حقی قابل اعمال و اجراست، که از طریق آن هویت، نیاز و شایستگی شخص یا گروه به گونه‌ای حفاظت شود که زمینه خودشکوفایی و توانمندی فرد یا جامعه را فراهم کند.
عدالت محیطی به عنوان یک نیاز برای دسترسی برابر به فرآیند تصمیم‌سازی	تعریفی که تمرکز بیشتر بر قوانین محیطی و حفاظت محیطی دارد و مستلزم عدالت برابر، حفاظت برابر و دسترسی برابر به فرآیند تصمیم‌سازی است: عدالت محیطی به عنوان دنباله و ادامه عدالت برابر و حفاظت برابر تحت عنوان قانونی که تمامی قوانین و مقرارت محیطی در لوای آن ملزم به ممانعت از تبعیض بر اساس نژاد، قومیت، و یا وضعیت اجتماعی/ اقتصادی‌اند. این مفهوم بر تمامی فعالیت‌های حکومتی و در تمامی سطوح محلی، منطقه‌ای و کشوری اعمال می‌شود.

Archive of SID
www.SID.ir

جمع‌بندی این مطالب نشان می‌دهد که پژوهشگران و متخصصان امر از عدالت محیطی دو استفاده متمایز داشته‌اند: نخستین و رایج‌ترین استفاده عدالت محیطی را جنبشی اجتماعی توصیف می‌کند که بر توزیع منصفانه هزینه و فایده محیطی تمرکز دارد. دومین استفاده از عدالت محیطی به گونه‌ای است که بخشی میان‌رشته‌ای از ادبیات علوم اجتماعی دانسته می‌شود که شامل نظریه‌های زیست‌محیطی، نظریه‌های عدالت، قوانین محیطی و حکمرانی، سیاست‌های زیست‌محیطی و برنامه‌ریزی، توسعه، پایدار و بوم‌شناسی سیاسی است (جدول ۳).

جدول شمارهٔ ۳: تعریف عدالت محیطی از منظر مفاهیم مختلف

مفهوم	سه گستره تعریفی	توضیح
عدالت محیطی	برابری رویه‌ای	پاسخ به مشکلات مربوط به انصاف، به‌کار بردن قوانین و مقررات حکومتی، معیارهای ارزش‌گذاری‌شده و اقدام براساس یک رفتار بدون تبعیض
	برابری زیست محیطی	توجه به موقعیت مکانی مخاطرات محیطی با در نظر گرفتن جوامع رنگین پوست و فقیر
	برابری اجتماعی	در نظرگرفتن راهی که در آن عوامل اجتماعی از قبیل: نژاد، قومیت، طبقه اجتماعی، و قدرت سیاسی در تصیم‌سازی محیطی اثر می‌گذارند و بازتاب دارند.

تبلور اصل عدالت و عدالت محیطی در اندیشه دینی و سیاسی اسلام

عدالت از دیدگاه‌های مختلف به عنوان منشأ و مبنای ایجاد محیط مطلوب و عاملی مهم در تعریف شهری ایده‌آل مطرح بوده است. از عدالت تعابیر و برداشت‌های مختلفی ارائه شده و در طول تاریخ نظریه‌های گوناگون درباره مفهوم عدالت بیان گردیده است؛ اما نگاه اسلام به عدالت با همه مکاتب بشری متفاوت است. اهمیت عدالت در اسلام از آنجا سرچشمه می‌گیرد که بنابر آموزه‌های اسلامی، خداوند عادل است و همه افعال الهی عین دادگری و عدالت‌اند. عدل و عدالت در مذهب شیعه اهمیتی ویژه دارد؛ به طوری که از اصول دین به شمار می‌آید (خطیبی کوشک، ۱۳۸۵: ۳۳۳). در ادامه به چگونگی نگرش به اصل عدالت به طور عام و عدالت محیطی به طور خاص در مدینه فاضله یا آرمان‌شهر اسلامی از نگاه قرآن و معصومین و علمای مسلمان پرداخته شده است و در پایان سعی شده معیارهای آرمان‌شهر اسلامی از این نظریات استخراج شود.

انعکاس عدالت و عدالت محیطی در شهر اسلامی از منظر قرآن

ریشه اصلی مباحث مربوط به عدل را باید در اصلی‌ترین منبع تعالیم اسلام «قرآن»، جست‌وجو کرد. با عنایت به انواع عدل مطرح شده در تعالیم قرآنی یعنی عدل تکوینی، عدل تشریعی، عدل اخلاقی و عدل اجتماعی، می‌توان به این اصل اساسی دست یافت که پایه جهان‌بینی قرآنی را عدل تشکیل می‌دهد (مطهری،۱۳۵۷: ۳۵):

– خداوند آفرینش جهان هستی را براساس عدالت استوار می‌کند؛ عدل الهی چون صفت حق تعالی است در عین واقعی بودن و کامل بودن، یکی از اصول آفرینش نیز هست. علاوه بر اینکه خلقت جهان هستی بر اساس عدل است ایجاد قوانین و سنن و کلمات جهان هستی نیز بر پایهٔ عدل و داد تحقق یافته است[۵].

– استقرار عدالت یکی از مهم‌ترین اهداف انبیاء الهی: در آیه ۲۵ سوره حدید آمده است: «همانا ما پیغمبران خود را با ادله و معجزات (به حق) فرستادیم و برایشان کتاب و میزان (عدل) نازل کردیم تا مردم به عدالت قیام کنند[۶]»؛ و چون وجود جامعه‌ای عادل هم نیاز به قدرت معنوی دارد و هم قدرت مادی، در آیه فوق به هر دو قدرت اشاره شده است[۷].

– مساوات و عدم تبعیض نژادی اصلِ اساسی‌ای که خداوند جامعه اسلامی را بر آن استوار می‌داند: با ظهور اسلام، تمام آمال و آرزوها و منافع اشراف با چالش مواجه شد؛ یکی از این منافع، تبعیض نژادی و به بند کشیدن افراد سیاه پوست بود. لذا قرآن با تفاخرها و امتیازات نژادی به شدت مقابله کرده است. خداوند در آیه ۱۳ حجرات می‌فرماید: «ای مردم! ما شما را به صورت زن و مرد آفریدیم، و شما را گروه گروه گردانیدیم تا یکدیگر را بشناسید[۸].

انعکاس عدالت و عدالت محیطی در شهر و آرمان‌شهر اسلامی از منظر معصومین

به غیر از آیات قرآن، توجه به عدل در احادیث نبوی و روایات ائمه معصومین نیز دیده می‌شود. نبی اکرم در این خصوص می‌فرمایند: «یک ساعت عدالت از هفتاد سال عبادتی که روزهای آن روزه و شب‌های آن احیا داشته باشید بهتر است[۹]» (نراقی، ۱۳۸۴: ۲۲۳) اقدامات نخستین پیامبر(ص) در مدینه انسجام و وحدت را ایجاد کرد و محدودیت‌های طبقاتی را حذف نمود و بازارها و میادین و فضاهای عمومی را در ارتباطی معنوی با خود قرار داد. پیامبر(ص) با اقطاعات و وقف زمین و چاه‌های آب و تقسیم ثروت بین مهاجر و انصار[۱۰] و تدوین نخستین پیمان‌نامه عمومی اسلام بین طبقات مختلف موجود در مدینه، و تقسیم افراد به حضری و بدوی و تبیین الگوهای رفتاری مناسب دو شعار اساسی تقسیم ثروت‌ها بین مردم و تعالی ارزش‌های انسانی را محقق نمود (پاک، ۱۳۸۷: ۱۳۸) که این اقدامات مظاهر عدالت محیطی است. همچنین عدم تبعیض نژادی در سیرهٔ رسول‌خدا(ص) همواره مورد توجه و تأکید بوده است[۱۱].

ائمه معصومین (ع) نیز عدالت همه جانبه را مدنظر داشته‌اند. امام علی(ع) حکومت خویش را بر پایه عدالت‌گستری بنیان نهاد. خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار ایشان به‌ویژه عهدنامه مالک اشتر، که با تفصیل تمام چگونگی رفتار عادلانه حاکم اسلامی

Archive of SID
www.SID.ir

بـا صنف‌های گوناگون جامعه را بیان می کند، گواهی روشـن بر این حقیقت اسـت[12] (کلینی، ۱۳۵۰ :۴۱۱). بنابر معتقدات اسلامی و شـیعی، عدالت راستین و جهانگیر در آرمان‌شهر مهدوی تحقق خواهـد یافت. در خصوصیـات حکومت امام زمـان (عج)، هیچ ویژگی به اندازه «عدالت» و «قسـط» روشـنی ندارد. آن‌قدر که در روایات بر ویژگی عدالت گستری آن حضرت تأکید شده، بر سایر مسـائل چنین ابرامی نرفته است و این نشان از برجستگی این مهم در دوران ظهور و آرمان‌شهر مهدوی دارد (ترانه‌ای، ۱۳۸۳: ۴۸۴)

انعکاس عدالت و عدالت محیطی در شهر و آرمان‌شهر اسلامی از منظر حکما و علمای مسلمان

کلام الهی (وحی)، کلام معصومین(ع) (احادیث)، عقل و اجماع خبرگان، به عنوان چهار مرجع و سرچشمهٔ قابل اعتماد ـ در دو مورد بی‌انحراف و بی‌نقص (کلام الهی و معصومین) که در بالا بررسی شـد و در دو مورد دیگر به طور نسـبی و اعتباری (عقل و اجماع) وجود دارند که در ادامه به بررسی نظر اندیشمندان مسلمان پرداخته می‌شود. شـهر آرمانی اسلام و شـهر خدا که اندیشمندان بزرگی چون فارابی، اخوان‌الصفا، سـهروردی، ابن رشد، خواجه نصیرالدین طوسـی، خواجه نظام‌الملک و... در اندیشـه سیاسـی خود، از آن سخن گفته‌اند، می‌تواند در کنار حقیقت اعتقادی و ایمان واقعی به اسـلام، معیاری برای ارزیابی شـهر اسلامی باشد. مفهوم عدالت در کانون هر اندیشـه فلسفی درباره سیاسـت قرار دارد. به جرئت می‌توان گفت که اختلاف در آرای بسیاری از اندیشمندان سیاسی به اختلاف دریافت آنان از این مفهوم باز می‌گردد، و اگر بتوان این اختلاف دریافت را به درسـتی توضیح داد، راه تبیین اختلاف آراء نیز به طور عمده هموار می‌شود[13]. در اندیشه سیاسی دوره اسلامی، به طور کلی، سـه دریافت متفاوت از عدالت را می‌توان تمیز داد: ترجمه آثار یونانی[14]، سیاست‌نامه‌نویسـی[15] و شریعت‌نامه‌نویسی[16] (طباطبایـی، ۱۳۸۶: ۱۶۹ و ماوردی، ۱۳۶۵: ۶۶۸). بر این اسـاس، در ادامه دریافت‌های علما و فیلسـوفان مسـلمان از عدالت و عدالت محیطی با توجه به این سه رویکرد بررسی می‌شود.

فارابی (معلم ثانی)

فارابی از جمله فیلسـوفانی است که با کندوکاو در آثار فلاسفه یونانی آرمان‌شـهر یا مدینه فاضله خود را معرفی کرده است[17]. در اندیشه سیاسـی فارابی عدالت از مفاهیم کلیدی است و حتی در محتوایی بسیار متنوع‌تر و گسترده‌تر از فلاسفه یونان طرح می‌شود. موضوع اصلی اندیشـه وی برعکس افلاطون، عدالت نیست، بلکه سـعادت است. بحث او با خداشناسـی، نبوت و مسائل مربوط به آن دو آغاز می‌شـود (اخـوان کاظمـی، ۱۳۸۸: ۱۲۳) و به عدالت می‌انجامـد. در بحث عدالت از دید فارابی، نکته مهم این اسـت که ابتـدا، عدالت و توازن و اعتدال را می‌تـوان در روش تعقلی و روش علمی او مشاهده کرد. برخی متفکران موضوع عدالت از دید فارابی را «عدالت عقلی به عنوان عدالت ایده‌آل» نامیده‌اند و نقش فارابی را علاوه بر تلخیص و بازگویی نظریات افلاطون و ارسطو، در ارائه نظریه مختص عدالت وی که مبتنی بر هماهنگی بین عقل و دین بود، می‌دانند (Khadduri, 1984: 84-85) در آثار فارابی، چند تعریف برای عدالت قابل شناسایی است (URL1):

ـ عدالت، خصیصه ماهوی نظم حاکم در کائنات

ـ عدالت به معنای ایفای اهلیّت و استعدادها و رعایت استحقاق‌ها و سلسله مراتب، و عدم ترادف با برابری مطلق

ـ عدالت، بـه معنای فضیلت و ملکه اخلاقی در فرد برای عمل به فضایل اخلاقی نسبت به دیگران

ـ عدالت و نظریه اعتدال و ملکات متوسطه

ـ عدالت، به معنای تقسیم مساوی خیرات مشترک عمومی

ـ عدالت، هدف قوانین مدینه

شـاید این نوع نگرش بـه اصل عدالت در مدینـه فاضلهٔ فارابی ناشـی از عصر فارابی، عصر هرج و مرج، تشـتّت و زوال بنیادهای سیاسـی و اجتماعی جهان اسلامی اسـت (اخوان کاظمی، ۱۳۸۸: ۱۲۵). در جمع‌بنـدی آرا و نظرهـای فارابـی در خصوص فلسـفه عدالت می‌توان چنین بیان داشت که او به خوبی به دو رویکرد از رویکردهای چهارگانه عدالت محیطی توجه کرده است:

۱ـ عدالـت از منظر توزیع (عدالت توزیعـی): عدالت، به معنای تقسیم مساوی خیرات مشترک عمومی

۲ـ عدالـت از منظـر قابلیت‌ها و ظرفیت‌هـا: عدالت به معنای ایفای اهلیّت و استعدادها و رعایت استحقاق‌ها و سلسله مراتب، و عدم ترادف با برابری مطلق.

ابوعلی‌سینا (شیخ الرئیس)

آرمان‌شـهر در آراء ابن‌سـینا بـه تصریـح معرفـی نشـده اما اندیشـه‌های فلسـفه اجتماعی ابن‌سـینا، توصیفاتی از آرمان‌شهر فلسـفی این فیلسوف مشّـایی دارد (فکوهی، ۱۳۸۱: ۷۷). ابن‌سینا هماننـد فارابی و افلاطـون و... که آراء خود را مـدون کرده و نام «اتوپیا»(مدینه فاضله، آرمان‌شهر) بر آن نهادند، اثر و مشرب فلسفی خاصی ابداع نکرد، لیکن برایند اندیشه‌های خود را به شکل جامع در پایان کتاب الشـفاء آورده و در دو فصل به تشریح آنها پرداخته است. از نگاه او شهرها سه گونه‌اند: گمراه شهر-که باید آن را به راه حق فراخواند، ناسازشهر-که دارای سنت‌هایی برخلاف سنّت فرّهی (کریمه) اسـت، آیین شهر-که سـنّت‌گذار آن خداست، و همین مدینه، «دادشـهر» است. در این دادشـهر (= مدینهٔ عادله)، سزاست که عوام از اخلاق و عاداتی که شریعت نهاده است پیروی کنند تا آنکه کردارهای نیک با تکرار پیوسته و بسیار و طی زمانی طولانی آیین شود. ابوعلی سینا درباره عدالت بیش از فارابی به واقع‌گرایی معتقد اسـت. وی عدالت را به معنـای برابری مطلق نمی‌داند بلکه آن را در زمینه استحقاق‌های متساوی و نفی تبعیض لازم می‌داند. ابن‌سینا به جای «برابری مطلق» قائل به تفاوت در بین انسان‌هاست. برخی اندیشـمندان، عدالت مورد ادعای ابن‌سینا را «عدالت عقلی

Archive of SID
www.SID.ir

بـه عنوان تجلی و تعبیـری از قرارداد اجتماعی» عنـوان نموده‌اند (Khadduri, 1984: 88). در آرای ابن‌سـینا لـزوم وجود مشـارکت مردم در تصمیم گیری‌ها قابل مشـاهده است، اما نکته قابل توجه در آن ژرفای نگرش این فیلسوف به این موضوع است. ابن‌سینا در ده قـرن پیش، به بروز بحران کثرت گرایی[18] در صورت مشـارکت حداکثری مـردم در جامعه اشـاره می‌کند. راه حـل مقابله با این کثرت گرایی در آرا و نظرها را تعریف مبنایی مشـخص می‌داند. مبنا و مقیاس، سنت و عدل است و برای تشریح سنت و عدل نیز، قانون‌گذار عادل نیاز است (اخوان کاظمی، ۱۳۸۸: ۱۲۷).

با این شواهد عدالت محیطی در نظرگاه ابن‌سینا در بعدی دیگر نسـبت به فارابی دیده می‌شود. ابن‌سـینا علاوه بر توجه به عدالت از منظر قابلیت‌ها و ظرفیت‌ها به عدالت از منظر رویه و مشـارکت همه‌جانبه مردم در جامعه اشـاره دارد؛ که یکی از مهم‌ترین وجوه برقـراری عدالـت محیطـی در جامعه و بـه طور ویـژه در تدوین سیاسـت‌های شهرسازانه، در قالب مطالبات فعالان نهضت عدالت محیطی است.

محمد بن احمد بن رشد اندلسی (ابن رشد)

نظریه ابن‌رشـد این اسـت که فرد باید با توجـه به توانایی‌هایی که دارد دارای حرفه‌ای باشـد که در آن تبحر دارد و حق اشـغال موارد دیگر را ندارد. ابن‌رشـد معتقد اسـت کـه در این موارد همه افـراد مسـاوی‌اند و میان زن و مـرد تفاوتی وجود نـدارد. او برای حق مالکیت اهمیت زیادی قائل اسـت، بدین ترتیب که فرد باید مالک دسـترنج خود باشـد و توان تصرف در آن را داشـته باشد. آرمان‌شهر فلسفی ابن‌رشـد نیز مانند آرمان‌شهر فلسفی افلاطون، فارابی و ابن‌سیناست، هرچند اندکی وجه تمدنی و علم‌الاجتماعی آن، افزونی یافته اسـت بـه صورت کلی برخی شـاخصه‌های آن عبارت‌انداز (آکوچکیان، ۱۳۸۷: ۲۶):

- سعادت معنوی در گفتمان ترقی شهر، اصالت دارد؛
- حاکمیت در شهر با عقل و شیوخ است؛
- عدالـت اجتماعی عقل‌مدار، اصل در نظام اجتماعی شـمرده می‌شود؛
- دفاع از حقوق زنان مورد توجه است.

ابن‌رشـد به پیروی از ارسـطو در موارد حقوق اساسی در جامعه این دیدگاه را دارد که فرد و همه فراد اجتماع از مشـی معتدل باید پیروی نمایـد. او به حق برای مداخله در تعیین سرنوشـت و حق آگاهـی برای عموم اهمیت درجه یک قائل اسـت که باید به آن توجه شـود. او به عدالت سیاسـی در فرد و حکومت توجه نموده آن را از همدیگر جدا نمی‌داند (ابن‌رشـد، ۱۹۹۸: ۱۸۵۲). او رعایت مصالح عمومی، تأمین امنیت و توجه به اسـتعدادهای نخبگان را ضروری می‌داند که باید از همه موارد مضر در امان بماند (سلمان، ۱۳۹۰). در عرصه اقتصادی، حاکمیت باید به فردی توجه نماید که به تنهایی قادر به تامین نیازهای خود نیسـت. بـرای رفع نیازهای عمومی اتباع با در نظر داشتن توزیع عادلانه مشاغل و مالکیت‌های عمومـی امکان تامین وجـود دارد. گذری کوتـاه در آثار و آرای ابن‌رشـد توجه وی به تحقق عدالت محیطی در سه اصل را آشکار می‌کند: عدالت از منظـر توزیع برابر، عدالت از منظر قابلیت‌ها و ظرفیت‌ها و عدالت از منظر رویه و مشارکت.

خواجه نصیرالدین طوسی

خواجـه نصیرالدین طوسـی از جمله متفکرانی اسـت که در جریان سیاست‌نامه‌نویسـی عدالت را تعریـف می‌کند[19]. خواجه در بحث مدینه فاضله و سیاسـت مدن، پیرو فارابی است. خواجه پیرو و شـارح آثار ابن‌سـینا و مسـکویه رازی نیز هست. نظریات خواجـه در مبحث عدالت گرچه همانند اغلب فلاسـفه مشـایی متأثر از اندیشـه افلاطون و ارسطو اسـت؛ ولی عمدتاً ریشه قرآنی و اسـلامی دارد. خواجه نصیرالدین طوسی به مانند سایر فلاسفه و بنا به نظریه اعتدال، معتقد اسـت که عدالت به دنبال سـه فضیلت دیگر که عبارت اسـت، از حکمت و شـجاعت و عفت، حاصل می‌گردد. عدالت حد وسـط و حالت تعـادل بین ظلم و انظلام و شامل جملگی اعتدالات است و هر دو طرفش، جور است. عدالت به معنای ایفای اهلیت و استعدادها و رعایت استحقاق‌ها و سلسله مراتب است نه تساوی مطلق. خواجه نصیر همانند فارابی و بوعلی، بـه تعاریفی از عدالت از جمله «اعطـاء کل ذی حق حقه»، «وضع کل شـی فی موضعه» اعتقاد داشته و با رد برابری مطلق، تساوی و رفع تبعیض در زمینه استحقاق‌های مساوی را لازم می‌دانسته است. این تعبیر از عدالت که از شـایع‌ترین تعابیر اسلامی و افلاطونی از این مفهوم اسـت، در نزد خواجه نیز بسـیار مهم و اساسـی است و او تعریف این مفهوم را با بررسـی معنای تسـاوی آغاز می‌کند. برخـی از مؤلفان نیز این معنـا از عدالت را نزد خواجه تمیز داده و وجه ممیزه شمرده‌اند و از جمله معتقدند: «عدالت در مدینه فاضله خواجه نصیرالدین طوسی، همان عدالت افلاطونی و فارابی است و تحقق آن، وابسته به این است که هر کس بر حسب شایستگی در پایگاه راسـتین خود جای گیرد و به کاری بپردازد که با سرشت و استعداد او سازگار است. هیچ کس نباید بیش از یک پیشه داشته باشد؛ زیرا طبایع مردم اقتضا می‌کند که به کاری که شایسته آنند، بپردازند» (اصیل، ۱۳۸۱: ۱۲۰). با توجه به مطالب ذکر شده تعاریف عدالت و مقام آن در فلسفه سیاسی خواجه نصیر طوسی می‌توان چنین جمع‌بندی کرد:

- ریشه الهی داشتن عدالت و اینکه عادل اصلی ذات الهی است و ضرورت دارد همه در عدالت به عدل وی تأسی نمایند.
- عدالت به معنای ایفای اهلیت و استعدادها و رعایت استحقاق‌ها و سلسله مراتب است نه تساوی مطلق.
- عدالت در مدینه، تقسیم مساوی خیرات مشترک عمومی است.
- عدالت، هدف قوانین مدینه است (جدول ۴).

Archive of SID
www.SID.ir

جدول شمارهٔ ٤: عدالت و عدالت محیطی در نظرگاه حکما و علمای مسلمان

نام و تاریخ	نام اثر آرمانگرا	نام جامعه آرمانی	ویژگی	هدف	اصول عدالت	اصول عدالت محیطی
فارابی (۲۵۹-۳۳۹هـ.ق)	آرای اهل مدینه فاضله و السیاسه	مدینه فاضله	نگاه اندامگرا به شهر	سعادت معنوی	عدالت از منظر توزیع عدالت از منظر قابلیت‌ها و ظرفیت‌ها	برابری اجتماعی و اقتصادی
ابوعلی سینا (۳۷۰-۴۲۸هـق)	الشفا	داد شهر (آیین شهر)	عدالت	ارائه سنت فرهی (کریمه) برپایه شریعت	عدالت از منظر قابلیت‌ها و ظرفیت‌ها عدالت از منظر روند کار (مشارکت مردم)	برابری اجتماعی و اقتصادی برابری روند کاری
ابن رشد (۵۲۰-۵۹۲هـق)	-	اجتماع فضیلت‌محور	شریعت اسلامی	رسیدن به فضیلت، کمال و کمال یابی	عدالت از منظر توزیع عدالت از منظر قابلیت‌ها و ظرفیت‌ها عدالت از منظر روند کار (مشارکت مردم)	برابری اجتماعی و اقتصادی برابری روند کاری
خواجه نصیر الدین طوسی (۵۹۸-۶۷۲هـق)	اخلاق ناصری	-	نابرابری آدمیان و تقسیم کار اجتماعی	ایجاد اشتراک در آرا و افعال	عدالت از منظر توزیع عدالت از منظر قابلیت‌ها و ظرفیت‌ها	برابری اجتماعی و اقتصادی

چارچوب نظری و روش پژوهش

عدالت محیطی به عنوان یک اصلِ شهرسازی اسلامی

شـهر اسـلامی تجلی گاه عدل به عنوان ویژگی بارز فعل الهی و اصل اساسـی اسلام اسـت. رعایت عدل در ایجاد یک مجموعه زیسـتی عبارت اسـت از انتخاب مکان و واگذاری نقشـی خاص به هـر عضو مجموعه، به گونـه‌ای که بهتر از آن ممکن نباشـد. بر این اسـاس از شـاخص ترین اصول اسـلامی و انسـانی حاکم بر مناسـبات شـهروندی در حوزه تعاملات اجتماعـی می توان به عدالت محیطی اشـاره نمـود. به این ترتیب، می‌تـوان گفت که عدالـت محیطـی همان گونه که پایـه‌ای برای روابـط اجتماعی جامعه اسـلامی است، مبنایی برای شهرسـازی و اجرای طرح‌های شـهری در شهرهای سرزمین‌های اسـلامی نیز می تواند باشد؛ زیرا شهرسـازی در بنیاد خـود فعالیتی اجتماعی برای شـکل‌دادن به فضای زندگی اسـت. مطابق مطالعات انجام شده بر مفهوم عدالت محیطـی در آرمان‌شـهر اسـلامی از منظر قـرآن، حدیث و آرای حکما و علما، اولین معیار عدالت محیطی در آرمان‌شهر اسلامی بـا تأکید و اهمیت ویژه «برابری اجتماعی اقتصادی» از منظر توزیع و قابلیت‌ها و ظرفیت‌هاسـت. دومین معیـار «برابری روند کاری» (رویه‌ای) ناظر بر روند کار و مشارکت مردم در امور زندگی خویش اسـت. از آنجایی که این معیارها تلویحاً بر برابری زیست‌محیطی تأثیرگذارند، سـومین معیار را که ناظر محیـط زندگی و کیفیت آن اسـت را می توان «برابری زیسـت محیطی» در نظر گرفت. هر سه قسـم از این برابری‌ها از اصول اساسـی و اولیه تحقق عدالت محیطی در شهرسازی‌اند که در اندیشه شهر و آرمان‌شهر اسلامی بر آنها مؤکداً اشـاره و تأکید شده اسـت (شکل۲). اصول عدالت محیطی با هـدف ایجاد محیط برابر برای همـه، محیطی که در آن همـه مردم صرف نظر از رنگ پوسـت، سـطح درآمدی، نژاد و سـطح تحصیـلات در کنار هم به نسـبت برابـر از خدمات و امکانـات محیطی بهره برند و از مخاطـرات طبیعی و غیرطبیعی متضرر شوند، ایجاد شده است. محیطی که در آن درگیری معنادار

شکل شماره ۲: معیارهای عدالت محیطی در شهر احصا شده از اندیشه‌های آرمان‌شهری اسلامی؛ مأخذ: نگارندگان

Archive of SID
www.SID.ir

و منصفانـه همـه در فرایند تصمیم‌سـازی و اتخاذ سیاسـت‌ها، خط‌مشـی‌ها و راهبردهای محیطی فراهم آید. از سـوی دیگر در شهرسازی، عدالت محیطی در دو بُعد تهیه طرح و اجرای آن قابل بررسی است:

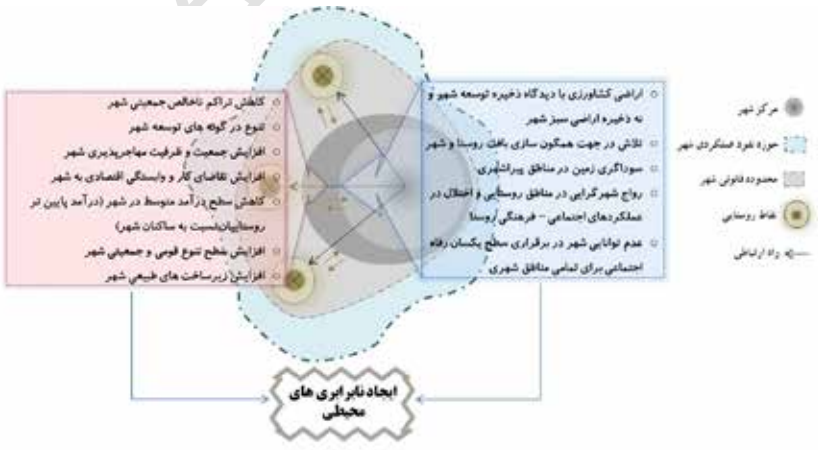
عدالـت در بُعـد تهیه طرح عمدتاً شـامل: مکان‌یابی مناسـب کاربری‌ها، تجانس و هماهنگی و تـوازن بین فعالیت‌ها و کالبد، حفظ روابط اجتماعی پویا و کارآمد گذشته، ممانعت از تبعیض و نژادپرستی محیطی و مشارکت شهروندان است.

عدالـت در بُعد اجـرای طرح شـامل: توجه به حـق مالکیت، سکونت و کسب و کار ساکنان و نیز وجود سازوکار منظم، روشن و مؤثر برای رسـیدگی به شکایات و اعتراضات، مشارکت مردم در اجرای طرح و مراحل مختلف تصمیم‌سازی و تصمیم گیری است.

بر اسـاس دو بعـد مذکـور و ماهیت اصول مطـرح در عدالت محیطـی، می‌تـوان برابـری اجتماعـی ـ اقتصـادی و برابـری زیسـت‌محیطی (محیطی) را در بعد تهیه طـرح و برابری رویه‌ای را در بعد اجرای طرح دسـته‌بندی نمود (شـکل ۲). در این مقاله به رعایت اصل عدالت محیطی در تهیه طرح و اندیشه‌های حاکم بر تهیه طرح از نظـر برابری‌های اجتماعی اقتصادی و محیطی یعنی تعادل بین انسـان و فضا، فعالیت و فضا و نیز انتخاب و جانمایی کاربری‌ها، مشـارکت مردم در تمامـی مراحل تصمیم گیری بدون توجـه به نـژاد، اقلیت و یا سـطح درآمدی و... پرداخته می‌شـود. بدین منظور، محله روسـتا بنیان سفین قدیم جزیره کیش به عنوان نمونه‌ای از محدوده‌های شهری که در معرض بی‌عدالتی محیطی قـرار گرفته، معرفی می‌شـود. روسـتا و شـهر به عنـوان دو نظام عملکردی مجزا بعد از ادغـام در یکدیگر پیامدهای مختلفی که بازتـاب اثر نیروهای مختلف و جریانات موثر بر آنها در گذر زمان اسـت، را موجب می‌شوند که گستره وسیع این پیامدها (مثبت و منفی) صرفاً به ابعاد فضایی ـ کالبدی محدود نمی‌شـود. در واقع مهم‌ترین عامل ظهور این آثار (مثبت و منفی) رویارویی این دو نوع نظام سـکونتگاهی متفاوت با ساختار و کارکرد ناهمگون و متمایز است. اگرچه بیشترین اثرگذاری مربوط به نظام غالب (نظام شـهری) است، اما نظام مغلوب (نظام روسـتا) نیز منفعل نخواهد مانـد و آثـار خـود را بر شـهر خواهد گذاشـت. حاصل ادغام دو سیستم ایجاد و یا افزایش سـطح نابرابری‌های محیطی در شهر است. نابرابری هایی که در مرحله آغاز ادغام شهر و روستا پایه‌گذاری شده و متناسـب با میزان ادغام روستا در شهر کاهش می‌یابند و یا تشـدید می‌شـوند و آثار خود را بر محیط زندگی سـاکنان تحمیل می‌کنند. شکل ۳ تأثیر و تأثرات دو سیستم روستا و شهر را بر روی یکدیگر نشان می‌دهد.

به منظور شناسایی و تحلیل نابرابری‌های ناشی از بی عدالتی‌های محیطی در محله روستابنیان سـفین کیش (از بعد تهیه طرح)، از دو روش تحلیل کمی و کیفی استفاده شده است در روش تحلیل کمی از پرسـش‌گری و ابزار پرسشنامه استفاده شده است[۲۰]. بدین منظور شاخص‌ها، متغیرها و سنجه‌های برابری اجتماعی اقتصادی و زیسـت محیطی حاصل از مطالعات تجربی روشـمند در حوزه عدالت محیطی اسـتخراج و متناسـب با ویژگی‌های آرمان‌شـهر اسـلامی تدقیق شـدند (جدول ۵). همچنین با حضور در محل و برداشت میدانی فضاها و فعالیت‌ها با کمک ابزار نقشه و محاسبه سطوح و سرانه‌ها، همجواری‌ها و... و تطابق نتایج حاصل از تحلیل کمی و کیفی سـطح تحقق عدالت محیطی سنجیده می‌شود. به منظور سنجش کمی برابری اقتصادی اجتماعی و زیست محیطی، بعد از جمع آوری مقدار عددی هر شاخص (حاصل از پرسشنامه‌ها و محاسـبات نگارندگان)، امتیاز اسـتاندارد مجموع برای هر معیار محاسبه می‌شود تا در نهایت بیشترین بعد بی عدالتی محیطی در محله آشکار شود.

جامعه آماری سـاکنان محله روستابنیان سفین هستند که حجم نمونـه مطالعاتی با توجه به تبعیت از توزیع نرمال به همراه افزایش تعداد نمونه برای افزایش دقت پرسشـگری جهت پوشـش ریزش احتمالی پرسشـنامه به جهت نوع پاسخگویی با شیوه نمونه-گیری تصادفی تعییـن گردید. با توجـه به معیارهـای عدالت محیطی پرسشـنامه‌ای در قالب ۲۵ گویه متناسب با سـنجه‌ها و متغیرهای عدالت محیطی تنظیم شـد. بررسـی کیفی روایی پرسشـنامه از طریق پر کردن ۱۰ پرسشـنامه آزمایشـی و مصاحبه با متخصصان زمینه پژوهش، سـوالات نهایی پرسشـنامه را به ۲۰ پرسش کاهش داد. پایایی پرسشـنامه از طریق ضریب آلفای کرونباخ عدد ۰٫۹۲۸ تأیید شـده اسـت که عدد قابل قبول در سـطح عالی اسـت. در ادامه تلاش می‌شـود با تحلیل آمـار و اطلاعات و نتایج حاصل از تحلیل برابری‌های اجتماعی ـ اقتصادی و زیست‌محیطی از طریق

شکل شمارهٔ ۳: تأثیر و تأثرات شهر و روستا بر یکدیگر و ایجاد نابرابری‌های محیطی

Archive of SID
www.SID.ir

جدول شمارهٔ ۵: معیارهای عدالت محیطی و عوامل متناظر آن برگرفته از بازخوانی اندیشه‌های آرمانشهری اسلامی و سنجه‌ها و متغیرهای آنها

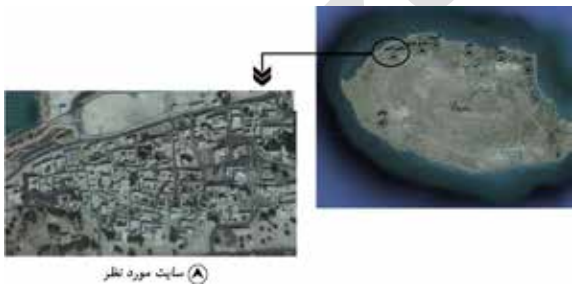
بُعد	معیار عدالت محیطی	عامل متناظر در آرمانشهر اسلامی	عامل متناظر عدالت محیطی در شهرسازی	سنجه‌ها	متغیرها	تعداد گویه‌ها	منابع
تهیه طرح	برابری اجتماعی اقتصادی	عدالت از منظر توزیع	آسیب‌پذیری اجتماعی اقتصادی (ناشی از عدم توزیع متناسب هزینه - فرصت‌ها)	میزان اشتغال	ـ میزان اشتغال و بیکاری (مطابق تعاریف رسمی)	۲	-Wander et al, 2014 -Anderson, 2011 -Schulman, 2010 -S.Adams, 2010 - EPA, 2017 - نقی‌زاده، ۱۳۷۸ - حکیم، ۱۳۸۱ - تحقیقات نویسنده
				ارزش مسکن	ـ متوسط ارزش مسکن	۱	
				اجاره نشینی	ـ % اجاره نشینان	۱	
				رفاه اجتماعی	ـ دسترسی به منابع حمایت از زندگی مانند موقعیت‌های گذران زندگی ـ دسترسی به خدمات بهداشت و درمان	۴	
				سطح درآمد	ـ متوسط درآمد خانوارها	۱	
		عدالت از منظر قابلیت‌ها و ظرفیت‌ها	پتانسیل در معرض خطر بودن (ناشی از قابلیت‌ها و ظرفیت‌های جمعیتی)	سطح سواد	ـ % افراد بالای ۲۴سال بدون مدرک دیپلم	۱	
				تعادل جنسیتی	ـ نسبت تعداد مردان به زنان	۱	
				گروه‌های جمعیتی	ـ % خانوارهای در اقلیت (قومی، مذهبی)	۲	
				جمعیت حساس	ـ % افراد بالای ۶۵ سال ـ % کودکان زیر ۵ سال	۲	
				تراکم جمعیتی	-	-	
	برابری زیست محیطی	مکان‌یابی مطلوب و مجاورت متناسب	نزدیکی به خطر و کاربری‌های حساس	نزدیکی به کاربری‌های مرتبط با صنعت	ـ کارخانه‌ها، کارگاه‌ها، تعمیرات خودرو، مصالح ساختمانی، پمپ بنزین، انبار و توزیع کالا	۱	
				کاربری زمین حساس	ـ فاصله تا راه‌آهن / فرودگاه / سواحل ـ % خانه‌های قدیمی و مخروبه	۲	
				تاب‌آوری در برابر خطرات محیطی	ـ میزان تاب‌آوری محیط در برابر خطرات محیطی مانند سیل، زلزله، آتش‌سوزی و...	۱	
				مواجهه با آلودگی‌های محیطی	ـ همجواری با انواع آلودگی‌های محیطی آسیب‌رسان به سلامت عمومی ساکنان	۱	

پرسش گری و برداشت میدانی دلایل بروز بی‌عدالتی محیطی و تبعات ناشی از آن بر پیکره محله اصیل سفین قدیم کیش ریشه‌یابی گردد و در نهایت درآمدی بر جست‌وجوی راهکارهایی برای کاهش این نوع از بی‌عدالتی ارائه گردد.

یافته‌های پژوهش

محله روستابنیان سفین قدیم در جزیره کیش

تنها سه آبادی از کیش قدیم باقی مانده است که قدیمی‌ترین و پرجمعیت‌ترین آن، سفین قدیم است. محله روستابنیان سفین قدیم که در قسمت غربی جزیره کیش قرار گرفته است از شمال به دریا و بندر صیادی، از جنوب به آرامستان، از غرب به نخلستان‌های کیش و از شرق به محله سفین جدید محدود می‌شود. وسعت این محله حدوداً ۱۶ هکتار است (تصویر ۱).

تصویر شمارهٔ ۱: موقعیت قرارگیری محله روستا بنیان سفین قدیم در جزیره کیش

از مهمترین عناصر پیرامون محله سفین قدیم می‌توان به بندر صیادی میر مهنا اشاره کرد. همچنین تجارت خانه جنوب که ساختمانی اداری مربوط به بازاریان کیش است. آرامستان مشهور به محشره السفین در غرب محله که در حال حاضر مورد استفاده قرار نمی گیرد اما همچنان دست نخورده باقی مانده است. واحد

Archive of SID
www.SID.ir

آموزشـی که در جنوب سـفین قدیم قرار دارد، دبیرسـتان پسرانه غیرانتفاعی که وابسـته به دانشگاه کیش اسـت. از جمله عناصر دیگری که می توان نام برد، محله سـفین جدید اسـت. این مکان کـه تقریبا ۵۰ سـال قدمت دارد، محل سـکونت بومیـان منتقل شـده در دهه ۴۰ اسـت (تصویر ۲). این محله به جز مسجد هیچ عنصر شاخص دیگری ندارد. این محله تنها محله دارای نشان‌های فرهنگی و ارزشی کیش قدیم است و این امر موضوع توجه به این محله را ضروری می سازد (تصویر ۳).

تصویر شمارهٔ ۲: همجواری‌های محله سفین قدیم

تصویر شمارهٔ ۳: مساجد به عنوان تنها عناصر شاخص در محله‌سفین قدیم

جزیـره مرجانی کیش که به نگین خلیج فارس معروف اسـت سالانه گردشـگران زیادی را برای مقاصد مختلف از جمله تفریح و گذران اوقات فراغت، تجارت، شـرکت در همایش‌ها و جشن‌ها و... بـه خود جذب می‌نماید[۲۲] (پوراحمد و دیگران، ۱۳۹۶: ۲۰). اما اکثر گردشـگران یا از بومیان چیـزی نمی‌دانند یا آنان را به عنوان تهدیدی برای موقعیت جزیره به حسـاب می آورند. این جمعیت فراموش-شـده که کمتر از ۱۰ درصد جمعیت جزیره را تشـکیل می‌دهند، سال‌ها میزبان مهمانانی بوده‌اند که نگاهی تبعیض آمیز به این مردمان داشته‌اند (URL4). مردم کیش قبل از دهه ۴۰ مانند سایر همسـایگان خود زندگی آرامی داشتند، در مساکن متناسب با نیاز خود زندگی می کردند و به شـغل آبا و اجدادی خود (صید ماهی و مروارید،کشـاورزی و دامداری) مشـغول بودنـد. در اواخر دهه ۴۰ جزیره کیش برای ایجاد یک منطقه تفریحی زمسـتانه در بخش جنوبی ایران انتخاب شـد و این انتخاب سرآغاز بی‌عدالتی در ارتباط با سـاکنین بومـی جزیره بود. مناسـب‌ترین مکان برای احداث سـاختمان‌های جدید سواحل شـمالی و شرقی جزیره بود که بومیان در آن سکنی گزیده بودند. پس بومیان به زور تهدید از روستای ماشه به روستای سفین منتقل گردیدند و علاوه بر از دست دادن خانه‌های خود سـاختار اقتصادی، اجتماعی و... آنها نیز دچار مشـکل گردید (URL2) امروزه با گذشـت بیش از ۴۰ سال از آن تاریخ هنوز آثار این جدایی به وضوح قابل رؤیت است.

تحلیل برابری اجتماعی- اقتصادی

سـفین قدیم پرجمعیت‌تریـن محله بومیـان در جزیره کیش است. بررسـی روند تغییرات جمعیت محله نشان می دهد که این میزان در یک برهه ۲۵سـاله رشـد ناچیزی داشـته است (نرخ رشد ۰/۰۴۴) که بر خلاف سـاختار مهاجر پذیر جزیره کیش و با وجود جذب مهاجران مجرد با توان اقتصادی پایین در سفین، بطور کلی مبین خروج جمعیت بومی و مهاجرفرسـتی محله است که متأثر از عدم مطلوبیت سـکونت در این محله است. بعد خانوار کاهش ناچیزی داشـته اسـت و هنوز نسـبت به میانگین کشـوری بالاتر می‌باشد که علت آن را می‌توان مسائل فرهنگی محدوده دانست. فرزندان در این محله به عنوان نیروی کار محسـوب می‌شوند و به ندرت تحصیلات بالا دارند (جـدول ۶). تراکم ناخالص جمعیتی در این محله ۴۶ نفر اسـت که حدوداً دو برابر تراکم جمعیتی کل جزیره (۲۵ نفر در هکتار؛ طرح جامع مقصد کیش) است.

جدول شمارهٔ ۶: بررسی روند تغییرات خصوصیات جمعیتی محدوده

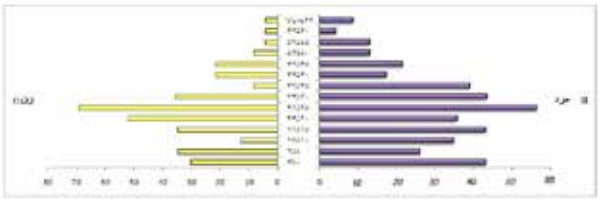
سال	تعداد خانوار	بعد خانوار	تعداد جمعیت
۱۳۶۵	۱۲۹	۴,۹	۶۳۵
۱۳۹۵	۱۵۴	۴,۸	۷۴۰

ماخذ: افشار سیستانی، ۱۳۷۰

نسـبت جنسی محدوده به ازای هر ۱۰۰ مرد ۸۶زن است که نشان دهنده عدم تعادل جنسـی در محله اسـت. دلیل این امر را می‌توان اسکان مهاجران مجرد از اقشار کم درآمد در سفین قدیم دانست که به قصد کار به جزیره کیش مهاجرت می کنند. بررسی نسبت‌های جنسی مبین عدم تعادل به ویژه در گروه سنی ۳۰تا۳۹ است که موید اسکان مهاجرین اشتغال در این محله است که بر مواردی نظیر امنیت اجتماعی و به طور کلی مطلوبیت سکونت در محله تاثیر منفی دارد. هرچه هرم سنی به گروه‌های سنی بالاتر نزدیک می‌شود تعداد مردان بیشتر از زنان می‌شود که نشان‌دهنده بالاتر بودن نرخ مرگ‌و میر زنان در محدوده است. به طور کلی می‌توان گفت که عدالت جنسیتی در محدوده برقرار نیست (نمودار ۱). بنابراین، زنان به ویژه سالمندان، به عنوان یکی از گروه‌های جمعیتی حساس در این محله در معرض بی‌عدالتی قرار دارند. از سوی دیگر پایه هرم یعنی جمعیت کودکان

Archive of SID
www.SID.ir

محله (به عنوان دومین گروه حساس جمعیتی) تعداد قابل توجهی را نشان می‌دهد که به دلیل محرومیت از خدمات مورد نیاز این گروه و یا ناکافی بودن آن، آنها نیز از گروه‌های مهم در معرض بی‌عدالتی هستند. به طور کلی ۲درصد از جمعیت بالای۶۵ سال و ۱۰درصد زیر ۵ سال هستند که این گروه‌ها جزء گروه‌های حساس جمعیتی از نظر عدالت محیطی هستند.

نمودار شمارهٔ ۱: هرم سنی- جنسی محله روستابنیان سفین

سطح سواد در محدوده پایین است به طوری که ۱۴,۴۱ درصد جمعیت بی‌سواد هستند، ۲۷,۱۲ درصد جمعیت تا دوره ابتدایی تحصیل کرده و تنها ۴درصد جمعیت تحصیلات بالای دیپلم دارند. دلیل این امر را می‌توان مسائل فرهنگی و اقتصادی محدوده دانست. در بیشتر خانواده‌ها فرزندان مخصوصاً فرزندان پسر نیروی کار محسوب می‌شوند و برای کمک به اقتصاد خانواده به همراه پدر شاغل هستند. عدم دسترسی به امکانات آموزشی ورای عوامل فرهنگی مزید بر علت است. از نظر گروه‌های اقلیت قومی و یا مذهبی در محله روستابنیان سفین، ۵۳,۴۹ درصد از ساکنین محدوده شیعه و ۴۶,۵۱ درصد سنی هستند. از دیرباز شیعیان و اهل تسنن بدون کمترین مشکلی با هم زندگی کرده‌اند و با وجودی که هر گروه مسجد و مراسم مذهبی خاص خود را دارند؛ اما از نظر تعاملات اجتماعی مشکل خاصی با یکدیگر ندارند. سکونت این گروه اقلیت در محله از جمله عوامل موثر در بروز بی‌عدالتی محیطی متأثر از کم توجهی مسئولان است.

۷۴٪ جمعیت محله به عنوان جمعیت فعال (۱۴ تا ۶۴سال) محسوب می‌شوند که ۳۲,۲۴٪ شغل آزاد، ۳۴,۲۴٪ کارگر، ۱۷,۶۵٪ صیاد و ۱۵,۸۷٪ بیکار هستند. این ارقام نشان دهنده این است که بومیان جزیره که صاحبان اصلی آن هستند، از خوان نعمت گردشگری به عنوان مهمترین منبع درآمدی جزیره و رونق اقتصادی آن، بی‌بهره‌اند و به حاشیه رانده شده‌اند و این امر باعث بروز بی‌عدالتی محیطی در ابعاد مختلف در مناطق بومی‌نشین شده است. بر اساس نتایج پرسشنامه به جز اشتغال تعداد کمی از ساکنین در بخش خدمات آن هم مشاغل رده پایین فعالیت خاص دیگری در زمینه گردشگری انجام نمی‌دهند به طوری‌که بیش از ۵۰ درصد ساکنین محله در بخش‌های خدماتی گردشگری جزیره شاغل نیستند و درصد ناچیزی هم که شاغل‌اند بیشتر به عنوان کارگر و خدمه در هتل‌ها و مراکز اقامتی فعالیت می‌کنند. با نظر به چنین ترکیب اشتغالی، درآمد ساکنین نیز در سطح پایین قرار دارد به طوری که ۷۴٪ از مصاحبه‌شوندگان در سطح درآمدی پایین و بسیار پایین قرار دارند.

جدول شمارهٔ ۷: توزیع فعالیت‌های بخش گردشگری در میان ساکنین محله روستابنیان سفین کیش

نوع فعالیت در ارتباط با گردشگری	رانندهٔ تاکسی	فعالیت در هتل ها و مراکز اقامتی	فعالیت در مراکز تفریحی	فعالیت در فرودگاه یا بندرگاه	فعالیت در مراکز تجاری	فعالیت مرتبط انجام نمی شود
درصد	۶,۲۵	۱۲,۵۰	۱۲,۵۰	۳,۱۳	۹,۳۸	۵۶,۲۵

بی بهره بودن از عواید گردشگری باعث بی‌اعتنایی و گاه سوءرفتار بومیان با گردشگران می گردد و در مقابل گردشگران نیز بومیان را عامل ناامنی در محدوده می‌دانند و به نوعی مناطق بومی نشین به جزایری در دل حوزه‌های گردشگری تبدیل گردیده‌اند و به وضوح عدالت در مورد آنان زیر پا گذاشته شده است. با وجود درآمدهای بالای اقتصادی جزیره که ناشی از ورود گردشگران است، بومیان جزیره به علت سطح تحصیلات و قدرت اقتصادی پایین از این درآمد بی بهره‌اند و حتی حق شهروندی آنان چندان به رسمیت شمرده نمی‌شود. ارزش مسکن در محله نسبت به جزیره به علت فرسودگی بالا و کیفیت نازل محیط زندگی در سطح بسیار پایینی قرار دارد و به علت مهاجرفرستی بومی و جذب کارگران غیربومی میزان اجاره‌نشینی در محله نسبتاً بالا است (۴۷,۸٪ از حجم نمونه).

مهمترین عامل تمایل به مهاجرت از محله سفین و سکونت در دیگر محلات جزیره و یا خارج از آن کمبود امکانات و خدمات بیان شده است. از سویی مهمترین عامل تمایل به مهاجرت در میان مهاجرین به سایر محلات کیش عدم دسترسی به امکانات مطرح شده است که نشان‌دهنده عدم توزیع متناسب خدمات در محله در مقایسه با جزیره است. در مرتبه بعدی عواملی مانند دوری از محل کار و فرسودگی بالا مطرح است. عامل دوری از محل کار نشان‌دهنده اشتغال در سایر مناطق جزیره است که مبین نابرابری در بهره‌مندی از فرصت‌های برابر در سطح جزیره است. در حالی که ۸۵,۷۱ درصد پرسش شوندگان بومی تمایلی به مهاجرت از محله سفین ندارند و شدت این حس در مهاجرین کمتر است (۶۱,۱۱ درصد پرسش شوندگان عدم تمایل به مهاجرت و ۳۸,۸۹ درصد مایل به رفتن از محله) که مبین حس تعلق بالای بومیان به محدوده است اما از کمبود خدمات به ویژه خدمات مورد نیاز کودکان و نوجوانان محروم می‌باشند به طوری که سرانه دبستان و فضای سبز و بوستان کودک در محله صفر است.

تحلیل برابری زیست محیطی (محیطی)

با در نظر داشتن عامل تناسب و تجانس کاربری‌های همجوار به عنوان یکی از اصول اولیه آرمان‌شهر اسلامی، به علت نقش غالب سکونت محدوده بیشترین سطح در محله روستابنیان سفین

Archive of SID
www.SID.ir

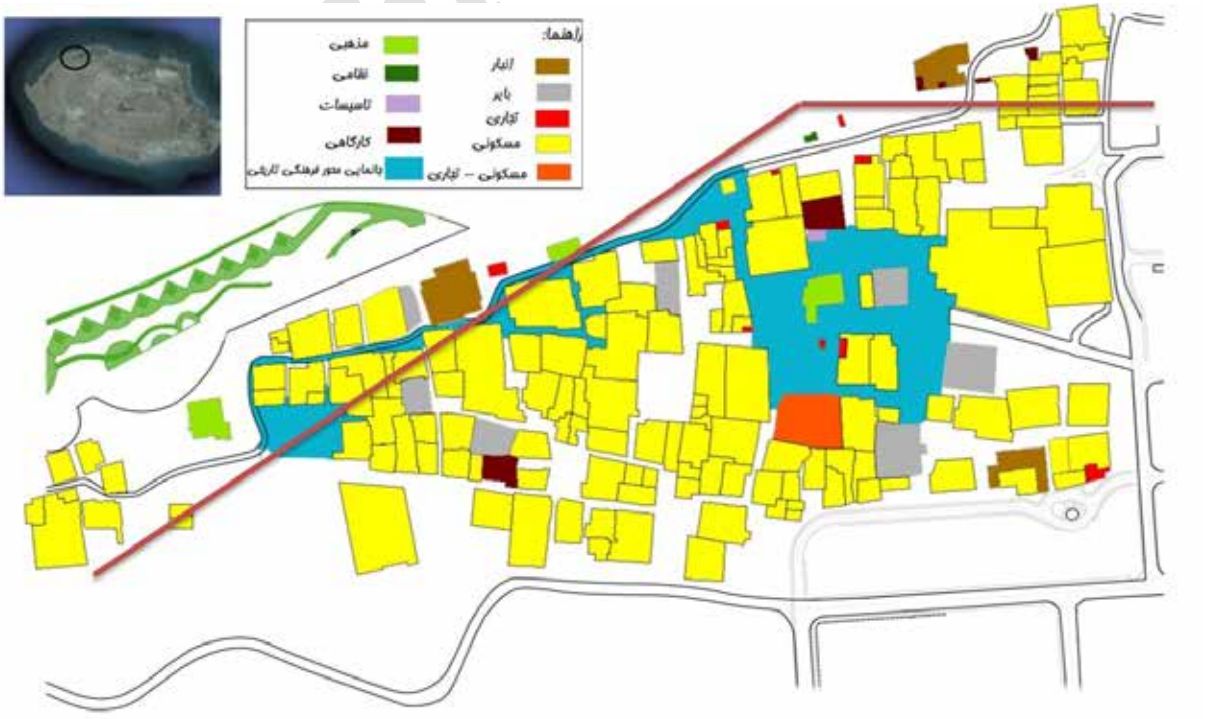
به کاربری مسکونی اختصاص دارد. از سوی دیگر سطح قابل توجهی از اراضی منطقه به کاربری کارگاهی و انبار اختصاص یافته است که این دو کاربری هیچ هماهنگی با سایر کاربری‌ها به خصوص مسکونی ندارند. ۷۴٫۵٪ از ساکنین به این همجواری‌های نامتناسب و مشکلات ناشی از آن اذعان داشته‌اند (نقشه ۱). از سوی دیگر با توجه به قرارگیری محله در مجاورت ساحل دریا رعایت حریم ساحل ضروری است. حریم درجه یک ساحلی ۱۲۰متر است که اجازه هیچ گونه ساخت و ساز مسکونی در آن وجود ندارد. همان‌طور که نقشه ۱ نشان می‌دهد بخش‌هایی از کاربری مسکونی در این بخش قرار دارد.۳۲٫۳٪ از پرسش‌شوندگان در این حریم درجه یک ساحلی ساکن هستند.

بهداشت و آلودگی‌های محیطی از جمله شاخص‌های تعیین کننده برابری زیست‌محیطی هستند. در محله روستابنیان سفین این دو شاخص به علت فرسودگی بالای کالبدی و بهداشت عمومی پایین در سطح محله به شدت آسیب‌پذیر هستند. تنها ۱۰٫۳۴٪ از مساکن محله از نظر سازه مقاوم هستند و عدم توجه به نیاز بومیان در ساخت‌وساز مسکن باعث ایجاد تغییرات بدون مجوز درکالبد محدوده و اغتشاش در بافت شده است (تصویر۵). ۹۳٫۶٪ از ساکنین به انواع آلودگی‌های محیطی از قبیل زباله و بوی تعفن، نخاله و ضایعات، حیوانات و حشرات موذی، مخروبه‌ها و آب‌های سطحی و... اشاره کرده‌اند (تصویر ۴). از سوی دیگر به دلیل مجاورت با خط ساحلی و عدم رعایت حریم آن نیز این محله در معرض آسیب و خطرهای زیست‌محیطی نظیر سیل و طغیان قرار دارد که با در نظر گرفتن شرایط کالبدی محله، تاب‌آوری آن در برابر این خطرهای محیطی نزدیک به صفر است. به دلیل پیشینه‌ای که ذکر شد، بومیان ساکنان فعلی را غاصبان جزیره می‌دانند و حاضر به ضابطه پذیری و همکاری نیستند و این مسئله روزبه‌روز بیشتر به فرسودگی این بافت دامن می‌زند[۲۴].

به منظور جمع‌بندی مطالب فوق و ارائه شمایی کلی از وضعیت تحقق عدالت محیطی در محله، جدول ۸ ارائه می‌شود. به طور کلی وضعیت محله روستابنیان سفین کیش نسبت به شهر کیش در موقعیتی بسیار پایین تر قرار دارد. این محله تقریباً در همه شاخص‌های تعریف شده عدالت محیطی از سطح شهر پایین تر است که این امر ابعاد گوناگون بی‌عدالتی محیطی را در این محله آشکار می‌سازد. با محاسبه امتیاز استاندارد هریک از سنجه‌های عوامل عدالت محیطی، بیشترین سطح بی‌عدالتی در عامل آسیب‌پذیری اجتماعی اقتصادی متناظر با عامل توزیع متناسب از دیدگاه آرمان‌شهر اسلامی با امتیاز استاندارد ۲٫۴۵ است. در رتبه بعدی نابرابری زیست محیطی ناشی از عدم مکان‌یابی مطلوب و مجاورت‌های متناسب با امتیاز ۲٫۲۵ قرار می گیرد. در رتبه آخر عامل پتانسیل در خطر بودن ناشی از عدم توجه به ظرفیت‌ها و قابلیت‌های جمعیتی آنچنان که مدنظر آرمان‌شهر اسلامی است با امتیاز ۱٫۷۱ قرار دارد.

بررسی جایگاه اصل عدالت محیطی در تهیه طرح‌شهری در محدوده

در حال حاضر سه ارگان با نگرش‌های متفاوت شرح وظایف تعریف شده‌ای در جزیره دارند. معاونت عمرانی منطقه آزاد که بیشتر وظایفی نظیر تهیه نقشه و تفکیک املاک محدوده را دارد،

نقشه شماره ۱: کاربری اراضی و حریم ساحلی محدوده

Archive of SID
www.SID.ir

تصویر ٤: بهداشت عمومی پایین در سطح محله و تجمع زباله و نخاله در فضاهای باز

تصویر ٥: فرسودگی کالبدی شدید در محله

معاونت گردشـگری منطقه آزاد بخش میراث فرهنگی که سفین را تنها بخش باقـی مانده از کیش قدیم همراه با وجود جریان زندگی می‌داند و در جهت حفـظ و اعتلای این محدوده تلاش می کند و معاونت زیباسازی شرکت عمران خدمات شهری. سابقه اقداماتی که این سـه ارگان برای محله انجام داده‌اند به دهه گذشته برمی گردد. تا ۵ سـال پیش حتی املاک منطقه فاقد سند بوده‌اند. در حال حاضر اقدامات موضعی در بافت مانند آسـفالت برخی معابر، نصب تابلو نام معابر و... صورت گرفته اسـت. هنـوز هیچ طرح مدونی در مورد محله روسـتابنیان سـفین وجود ندارد. اقدامات مقدماتی تهیه یک طرح بهسازی توسط سـازمان میراث فرهنگی جزیره صورت گرفته است. این سازمان پیشنهاد یک محور تاریخی فرهنگی در بافت دارد و در مرحله اول مرمت جداره و کف‌سـازی در دسـتور کار اسـت. در مرحلـه بعدی یکی از بناهـای موجود در بافت که به عنوان دفتر میراث فرهنگی مکان گزینی شده مرمت می‌شود تا انگیزه نوسازی و بهسازی در ساکنین تقویت شود (URL4).

طبق اصـل عدالت و عدالـت محیطی در آموزه‌های اسـلامی، مداخله شهرسازی در بافت شهری موجود بایستی ۱- به نیت ارتقای شـرایط زندگی برای ساکنین فعلی محل باشـد،۲- اگر منافعی از

جدول شمارهٔ ۸: امتیاز خام، استاندارد و مجموع هریک از سنجه‌های پژوهش

معیار عدالت محیطی	عوامل	سنجه ها	مقایسه با سطح شهر	امتیازخام	امتیاز استاندارد	امتیاز کل
برابری اجتماعی اقتصادی	آسیب‌پذیری اجتماعی اقتصادی (ناشی از عدم توزیع متناسب هزینه - فرصت‌ها)	میزان اشتغال	-	۸۴,۱۳	۱	۲,۴۵
		ارزش مسکن	-	۰,۰۴*	۰	
		اجاره نشینی	+	۴۷,۸	۰,۵۷	
		رفاه اجتماعی	-	۰,۵**	۰	
		سطح درآمد	-	۷۴	۰,۸۸	
	پتانسیل در معرض خطر بودن (ناشی از قابلیت‌ها و ظرفیت‌های جمعیتی)	سطح سواد	-	۸۶	۱	۱,۷۱
		تعادل جنسیتی	-	۱,۱*	۰,۰۱	
		گروه‌های جمعیتی	+	۴۶,۵۱	۰,۵۴	
		جمعیت حساس	=	۱۲	۰,۱۴	
		تراکم جمعیتی	+	۱,۸۴*	۰,۰۲	
برابری زیست محیطی	نزدیکی به خطر و کاربری‌های حساس (مکان‌یابی مطلوب و مجاورت متناسب)	نزدیکی به کاربری‌های مرتبط با صنعت	+	۷۴,۵	۰,۸	۲,۲۵
		کاربری زمین حساس	+	۳۲,۳	۰,۳۴	
		تاب آوری در برابر خطرات محیطی	-	۱۰,۴	۰,۱۱	
		مواجهه با آلودگی‌های محیطی	+	۹۳,۶	۱	

توضیحات: (+): بالاتر از سطح شهر (-) :پایین‌تر از سطح شهر (=): برابر با سطح شهر

* نسبت به سطح شهر (محاسبه بر اساس طرح جامع شهر کیش)

** خدمات شهری به ازاء هر ۱۰۰۰ نفر جمعیت؛ میانگین مجموع خدمات شهری(محاسبه بر اساس طرح جامع شهر کیش)

Archive of SID
www.SID.ir

محل اجرای طرح حاصل می‌شود، ساکنان قدیمی محل که سال‌ها در آن زندگی کرده‌اند، بیش از سایرین برای بهره‌مندی از مزایای حاصل از اجرای طرح، مُحِق هستند. چنانچه اصل عدالت مبنا قرار گیرد ساکنین محلی که املاکشان در طرح شهری واقع است، انتظار بهبود شرایط را خواهند داشت که منجر به رضایتمندی ساکنان از انجام آن طرح خواهد شد. چنانچه از این انتظار منطقی نیز عدول گردد؛ حداقل عدالت این است که اگر ملک شهروندی در یک طرح شهری قرار گرفت، تملک به گونه‌ای صورت گیرد که آن فرد آنچه در گذشته داشته را از دست ندهد. طبق آموزه‌های اسلامی و نیز راهبردهای مقبول شهرسازی، عدالتِ مطلوب آن است که وضع شهروندانی که در طرح است، بهتر شود؛ ولی حداقلِ عدالت که رعایت نکردن آن، ظلم محسوب می گردد، این است که وضع شهروندانی که املاکشان در طرح است، از وضع کنونی‌شان بدتر نشود. این موارد بخشی از توجه به آموزه‌های اصل عدالت در تهیه و اجرای طرح‌های شهری است که عملاً ساکنان محله روستابنیان سفین با توجه به تحلیل‌های صورت گرفته از آن بی بهره بوده‌اند.

با وجود اقدامات مثبتی که کم و بیش در چند سال اخیر در محله صورت گرفته است هنوز اختلافات منطقه آزاد و بومیان حل نشده است. با توجه به پیشینه‌ای که بومیان از مدیریت جزیره دارند و اختلافاتی که از گذشته بر سر املاک بومیان پیش آمده، اعتماد بومیان به مدیریت جزیره کمرنگ شده و هر اقدام منطقه آزاد را حرکتی برای تصاحب املاک خود می‌دانند. این بی‌اعتمادی ناشی از عدم مشارکت و نظرخواهی از ساکنان در طرح‌های تأثیرگذار بر روند زندگی آنها و عدم توزیع منصفانه هزینه و فایده طرح‌ها برای تمامی مناطق جزیره است، به طوری که تاکنون طرح‌های توسعه جزیره برای ساکنین بومی روندی تحمیلی و اجباری را به همراه داشته است.

جمع‌بندی تحلیلی مباحث نمونه موردی

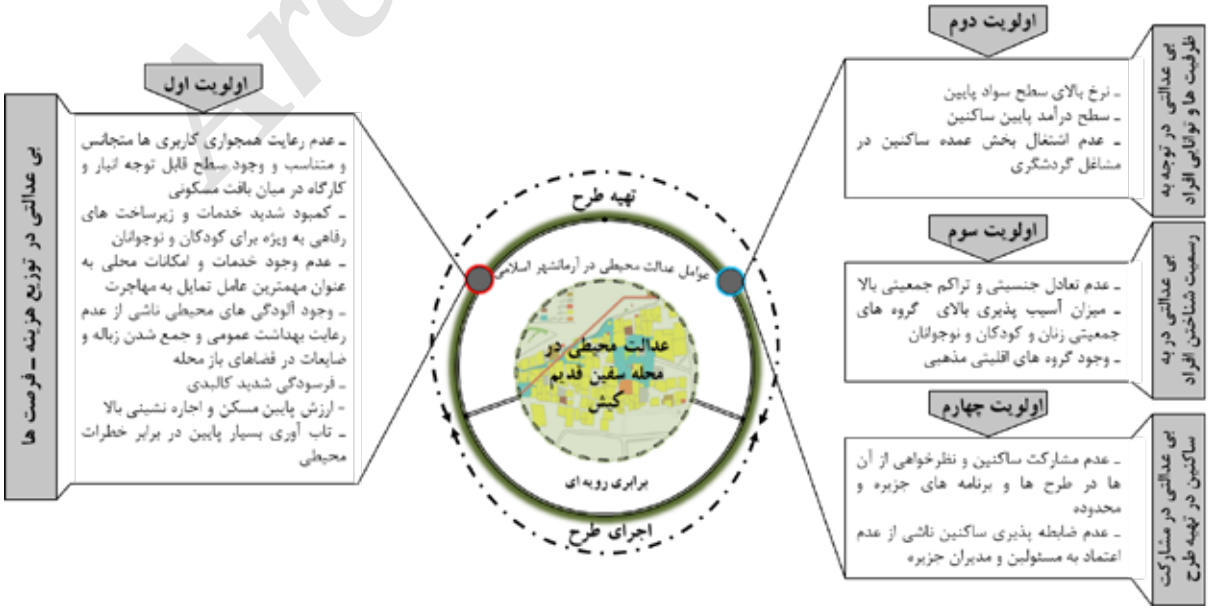
به طور کلی در محله روستابنیان سفین در سطح کلان سه نوع نابرابری و بی‌عدالتی وجود داشته است:

نخست ـ عدالت در سطح ملی: قرارگیری این محدوده در جزیره کیش؛ با توجه به نقشی که برای جزیره کیش از پنج دهه پیش تعریف شده است بهره‌مندان از پتانسیل‌های بی‌بدیل جزیره بیشتر گردشگران و مهاجران اشتغال و ... هستند و ساکنان بومی به ویژه ساکنان سفین از این خوان نعمت کم بهره‌اند و حتی در مقاطعی تلاش برای مهاجرت اجباری آنان نیز صورت گرفته است.

دوم ـ عدالت در سطح جزیره: محله روستابنیان سفین در سال‌های گذشته به واسطه سیاست‌های غلطی که بعضاً غیرمغرضانه و گاهی از روی منفعت طلبی بوده در معرض بی‌عدالتی محیطی قرار گرفته است. پتانسیل‌های گردشگری موجود در جزیره بیش از آنکه در خدمت ساکنین بومی جزیره باشد، بیشتر منجر به سوء استفاده برخی افراد سودجو، اتخاذ سیاست‌های همراه با تبعیض و بروز بسیاری از مشکلات شهری دیگر که ناشی از این نوع نگرش است، شده است.

سوم ـ عدالت در سطح محدوده: محله روستابنیان سفین به واسطه وجود طایفه‌ای بزرگ با عقاید سنی که بیش از نیمی از جمعیت این محدوده را تشکیل می دهند دارای دو قطب متفاوت از هم است. بدین معنا که اقلیت سنی عملاً در معرض بی‌عدالتی بیشتری نسبت به شیعیان ساکن در محدوده هستند.

با در نظر داشتن این مهم که روابط اجتماعی بین ساکنین تعیین‌کننده چگونگی شکل‌گیری کالبد شهر/محله است، طبق احکام اسلامی عدالت باید در «روابط اجتماعی» مسلمین مبنا قرار گیرد و به طور قطع چنین روابطی در کالبد شهر نیز منعکس خواهد شد. این موضوع در تأکید ویژه برابری اجتماعی ـ اقتصادی در اندیشه‌های آرمان‌شهری اسلامی نیز نمود دارد. مطابق نتایج پژوهش، بیشترین بی‌عدالتی محیطی در محله روستابنیان سفین نیز

شکل شمارهٔ ۳: بی عدالتی محیطی محله روستابنیان سفین کیش

Archive of SID
www.SID.ir

در عامل برابری اجتماعی ـ اقتصادی ظهور یافته است. مهمترین بعد و نقطه آغاز کاهش بی‌عدالتی محیطی کاهش «نابرابری اجتماعی ـ اقتصادی» با اولویت توزیع متناسب هزینه ـ فرصت‌ها در میان ساکنین است. با لحاظ کردن این امر و تدقیق در معیارها و عوامل عدالت محیطی می توان عوامل عدالت محیطی از منظر اندیشه‌های آرمان‌شهری اسلامی را بدین صورت دسته‌بندی نمود:

ـ عدالت در توزیع هزینه ـ فرصت‌ها

ـ عدالت در توجه به ظرفیت‌ها و توانایی افراد

ـ عدالت در به رسمیت شناختن افراد

ـ عدالت در رویه سیاسی و مشارکت ساکنان در تمامی مراحل تهیه و اجرای طرح‌ها، تصمیم گیری‌ها و اتخاذ سیاست‌های شهری.

شکل ۳ این عوامل را با توجه به نتایج به دست آمده در محله روستابنیان سفین کیش نشان می دهد. در این دسته‌بندی چگونگی مکان یابی و توزیع مناسب کاربری‌ها با فرض اینکه آن‌ها هزینه ـ فرصت‌هایی را بر ساکنین تحمیل می کنند، در دسته عدالت در توزیع هزینه ـ فرصت‌ها قرار داده شدند. دیگر دسته‌بندی‌ها با توجه به امتیاز و میانگینی که از نتایج پرسشنامه حاصل شد در دسته‌بندی فوق جایگذاری شدند.

با توجه به عوامل تعریف شده فوق و نمودهای بی‌عدالتی در محله روستابنیان سفین، رهنمودهای کلی ذیل به منظور تحقق سطوح بالاتر عدالت محیطی برگرفته از اندیشه‌های آرمان‌شهری اسلامی قابل طرح است:

– ایجاد تعادل میان عملکردهای پاسخگو به نیاز ساکنین از طریق توزیع و جانمایی متناسب خدمات شهری و زیرساخت‌های رفاهی به عنوان نقطه آغاز کاهش نابرابری‌های محیطی

– توجه به قابلیت‌ها و ظرفیت‌های نهفته (در کنار ضعف‌های موجود) در جمعیت ساکن و برنامه‌ریزی جهت شکوفایی و بهره‌برداری از آنها

– به رسمیت شناختن حقوق تمامی ساکنین و عدم تبعیض گروهی و توجه ویژه به گروه‌های جمعیتی حساس (سالمندان، زنان و کودکان) در بهره‌مندی یکسان از مواهب سکونت و توسعه آن

– جلب اعتماد و مشارکت ساکنین به عنوان پیش‌زمینه‌ای برای تحقق و پیشبرد برنامه‌ها

نتیجه‌گیری

انسان همواره در پی آرمان‌شهری است که رؤیاهای دست نیافته جهان واقع را محقق کند. این فلسفه آرمان‌شهر خواهی در تمامی ادیان و در بین تمامی فلاسفه دنبال شده است. در این میان اندیشه‌های آرمان‌شهری اسلامی در پی ترسیم رابطه انسان با خدا، اجتماع، محیط و خود است و روابط اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را مورد توجه قرار می‌دهد و هم به ساختار شهر توجه دارد و اهمیت حیات معنوی هماهنگ با خلقت را به تصویر می کشد و به ورای ظاهر شهر، شکل و چهره آن می‌رود تا به روح و معنا و جوهر آن دست یابد. یکی از ارکان اصلی دین مبین اسلام توجه به اصل عدل است. اصلی که نه تنها در متون دینی و احادیث و روایات معصومین بلکه کراراً در آرمان‌شهر متفکرین مسلمان مورد تأکید قرار گرفته‌است. در این میان عدالت محیطی نیز به عنوان یکی از رهیافت‌های تکاملی فلسفه عدالت که از دهه ۱۹۹۰ در ادبیات جهانی شهرسازی وارد شده‌است؛ بیش از ۱۰۰۰ سال قبل از این تاریخ در اندیشه‌های آرمان‌شهری اسلامی مطرح بوده‌است. مدینه فاضله فارابی و آرمان‌شهر ابن‌سینا نمونه‌های بارزی از توجه به این اصل مهم هستند.

آنچه در این مقاله پی‌جویی شد استخراج آموزه‌های تبلور اصل عدالت و عدالت محیطی در آرمان‌شهر اسلامی و به کارگیری آن در نظام شهرسازی ایران است. به منظور به کارگیری این اصل دینی محله سفین قدیم جزیره کیش به عنوان نمونه‌ای از محدوده‌های شهری که در معرض سه سطح از نابرابری و بی‌عدالتی (ملی، منطقه‌ای و در سطح محدوده) واقع شده است انتخاب و با توجه به هدف نگارندگان در نشان دادن این نابرابری‌ها مورد بررسی قرار گرفت. این محله نمونه کوچکی است که می تواند نشان‌دهنده فاصله زیاد محلات و شهرهای کشور از یک آرمان‌شهر اسلامی حقیقی باشد. بر اساس شواهد و مدارک برآمده از تحلیل نمونه مطالعاتی، مهمترین جنبه عدالت محیطی از دیدگاه آرمان‌شهر اسلامی برابری اجتماعی اقتصادی است که بر این اساس می توان مهمترین عوامل عدالت محیطی در آرمان‌شهر اسلامی را به ترتیب اولویت بدین گونه تعریف نمود: عدالت در توزیع هزینه ـ فرصت‌ها، عدالت در توجه به ظرفیت‌ها و توانایی افراد، عدالت در به رسمیت شناختن افراد و عدالت در رویه سیاسی و مشارکت ساکنین. تعریف دقیق معیارها و شاخص‌های این عوامل چراغ راه مطالعات آتی در این زمینه خواهد بود. به کارگیری اصول عدالت محیطی برگرفته از ارزش‌های اسلامی و زمینه‌ای در ساماندهی و برنامه‌ریزی محلات با مسائل خاص مانند محلات شهری روستابنیان و توجه به حقوق فراموش‌شده ساکنان آنها در بهبود شرایط زندگی و ارتقاء کیفیت محیط زندگی آنها راهگشا است. در این مسیر تدوین فرآیند قابل کاربست عدالت محیطی در نظام شهرسازی ایران متناسب با محلات هدف برنامه‌ریزی در جهت بکارگیری اصول، معیارها و شاخص‌های عدالت محیطی از دیگر اقداماتی است که زمینه‌های نزدیکتر شدن به تحقق اصل عدالت در شهرها و محلات را فراهم می‌سازد. عدالتی که در ایران منجر به حرکت دانش و حرفه شهرسازی در مسیر اندیشه‌های آرمان شهری اسلامی شود.

پی‌نوشت

1. Distribution
2. Capabilities
3. Capacities
4. Procedural

Archive of SID
www.SID.ir

۵. چنانکه در آیه ۱۱۵ سوره انعام آمده است: «عدالت به حد کمال رسید و هیـچ کس تبدیل و تغییر آن کلمات نتواند کرد و او خدای شـنوا و دانا (به گفتار و کردار خلق) اسـت». در این آیه سخن از اتمام کلمهٔ حق بر اسـاس صدق (راسـتی) و عدل (اعتدال و برابری) اسـت و در آن تردید و تبدیلی نیسـت. برای اطلاعات بیشـتر بنگرید به: مفیدی کلانتری، محبوبه (۱۳۸۷)، عدالت در قرآن، موسسـه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان، قم.

۶. لَقَدْ أَرْسَـلْنَا رُسُـلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ وَ أَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ.

۷. «بینات و کتاب و میزان» هر یک قدرت و پشـتوانهٔ معنوی است برای اسـتقرار عدل و جمله «و انزلنا الحدید» اشاره به قدرت مادی می کند. بنابراین، هدف انبیاء آن است که چنان ایمان به خدا و معاد را در مردم زنـده کننـد و چنان اخلاق و طـرز تفکر الهی را در تـار و پود فرد و جامعه به وجود آورند که خود مردم به عدالت برخیزند و جامعهٔ عدلی تشکیل دهند (منصوری، ۱۳۸۷: ۲۵).

۸. بدون شـک بهترین و گرامی ترین شما نزد خدا با تقواترین شماست». علامـه طباطبایی در تفسـیر این آیه می نویسـد: «اگر شـمول آیه را بپذیریم، قـرآن همه اختلافات طبقاتی را که موجب تفاخر می شـود نفی کرده اسـت و هیچ انسـانی بر دیگری برتری نـدارد مگر به تقوا (طباطبایی، ۱۳۷۵: ۴۸۷).

۹. عَدْلُ سَاعَةٍ خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةِ سِتِّينَ سَنَةً ، قِيَامُ لَيْلِهَا ، وَصِيَامُ نَهَارِهَا.

۱۰. بخشـی از آیات ناظر به عدالت، عدالت اقتصادی است. اینکه ثروت در دسـت عـده‌ای محدود نچرخـد و رانت خواری نباشـد، از اصول اقتصاد قرآن است. قرآن در تعبیری در استدلال به اینکه چرا باید اموال عمومی تقسـیم شود، می گوید: «این تقسیم بدان جهت است که این اموال میان توانگران شما دسـت به دست نشود/ ما أَفاءَ اللَّهُ عَلى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرى فَلِلَّهِ وَ لِلرَّسُـولِ وَ لِذِي الْقُرْبى وَ الْيَتامى وَ الْمَساكِينِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ كَيْ لا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِياءِ مِنْكُمْ» (حشر، ۷).

۱۱. پیامبر(ص) در طول رسـالت ۲۳ ساله خود، در فرصت‌ها و موقعیت‌های مختلـف، اعـراب را از بالیدن به تفاخـرات نسَـبی و قبیلگی برحذر می‌داشـت و می‌فرمـود: «نسـب-های خود را نـزد مـن نیاورید بلکه عمل‌های خود را آورید» (یعقوبی، ۱۳۴۲: ۱۱۰ و مجلسی، ۱۴۰۴ق: ۱۷۷).

۱۲. در غررالحکم از مولای متقیان، علی (ع)، چنین آمده اسـت: «علیکم بالإحسانِ بالعباد و العدل فی البلاد تامنوا عند قیام الاشهاد / بر شما باد احسـانِ به بندگان و عدالت در شـهرها تا در نزد ایستادن حاضران [در قیامت] ایمن گردد» . (شیخ الاسلام، ۱۳۸۷).

۱۳. بنگرید به «مفهوم عدالت در اندیشـه سیاسـی ابن خلدون» به نگارش سید جواد طباطبایی به نقل از مجله سیاسی صلح جاویدان. URL3

۱۴. عدالت در فلسـفه سیاسی به معنای دقیق کلمه که بر پایه ترجمه آثار یونانی توسط فارابی تدوین شـده است، هرچند فیلسوفان دوره اسلامی نتوانستند همه ظرافت بحث پر اهمیت دفتر پنجم اخلاق نیکوماخسی را به اندیشـه خود منتقل کنند. کتاب اخلاق نیکو ماخسـی ارسطو در جریان نهضت ترجمه به عربی ترجمه شد، اما نویسندگان دوره اسلامی با سیاست ارسطو آشنایی مستقیمی نداشتند و این اثر به عربی ترجمه نشد!

۱۵. دومین جریان مهم بحث درباره مفهوم عدالت در دوره اسلامی، عنصر بسـیار مهمی از اندیشه سیاسی سیاستنامه‌نویسی است که در تداوم با اندیشه سیاسی ایران‌شهری تدوین شـده است و خود شباهت‌هایی با مفهـوم عدالت در نزد برخی از فیلسـوفان و نویسـندگان یونانی دارد. ساختار و عملکرد این مفهوم از عدالت را باید با توجه به اندرزنامه‌های دوره ساسـانی و به ویژه نامه تنسر و نیز سیاست‌نامه‌های دوره اسلامی به عنوان مثال، سیاست‌نامه خواجه نظام الملک طوسی، به دقت مورد بررسی و ارزیابی قرار داد.

۱۶. شریعت‌نامه‌نویسـی جریانی از اندیشـه سیاسـی دوره اسلامی است که می‌کوشـد تا بر پایه نشر و عمل دوره اسلامی به تدوین اندیشه‌ای سیاسی بپردازد. از پر اهمیت‌ترین ویژگی‌های شریعت‌نامه‌ها این است که بر خلاف فلسفه سیاسی در دوره یونانی و اسلامی و سیاستنامه‌های ایرانی که بر پایه اندیشه‌ای منسجم و نظام یافته درباره عدالت تدوین شده‌اند، فاقد مفهومی از عدالت‌اند. در شریعت‌نامه‌ها، عدالت نه به عنوان یک مفهوم دقیق فلسفی، بلکه چونان یکی از صفت‌های امام و قاضی مورد بحث قرار می گیرد، با این قید که ماوردی در احکام السلطانیه عدالت را نخستین شرط امامت می‌داند، بی آنکه توضیحی برآن افزوده باشـد و حال آنکه توضیح مطلب در اشاره به پنجمین شـرط مقام قضاوت می آید که عبارت است از درستی سخن، امانـت‌داری، عدم عمـل به حرام، پرهیز از گناه و ربا، به دنبال این سـخن، ماوردی می‌افزاید: «اگر تمامی این صفات در یک شـخص به کمال رسد همان عدالت است و بدین ترتیب شهادت وی جایز و انتساب وی به عنوان مأمور دولتی درست می گردد.» (ماوردی،۱۳۶۵: ۶۶۸).

۱۷. اندیشه مدینه فاضله فارابی در میانه آرای افلاطون و ارسطو با آرا و عقاید دینـی وی، در دو کتاب آرا اهل المدینه الفاضله و السیاسـة، با اصولی چند و تنها از منظری فلسـفی و بدون لحاظ تجربه شـهروندی پیشنهاد شـده اسـت (فاخوری، ۱۳۷۳ : ۲۹۹ -۲۹۳): انسـان موجودی اجتماعی اسـت، و بالاترین هدف در دست یابی به سـعادت معنوی است؛ شهر، سـازه‌ای اندامگون دارد؛ ریاست شهر سازگار با نظریه افلاطون، یک امام فیلسوف اسـت؛ آرمان‌شهر، شهری فلسفی است و تجربه شهروندی بر خلاف فیلسـوفان یونانی در آن نقشـی ندارد (فلامکی،۱۳۶۷ به نقل از آکوچکیـان، ۱۳۸۷: ۲۵). از نظر فارابی، بهتریـن اجتماعات اجتماعی اسـت که مردم در کارها با یکدیگر تعاون داشـته باشـند که آن کارها وسـیله رسیدن به سعادت باشـد. چنین اجتماعی را فارابی مدینه فاضله می‌نامد، مردمی که در آن زندگی می کنند و برای رسـیدن به سـعادت می کوشـند امت فاضل‌اند، و شهر و دیاری که چنین امتی در آن به سر می‌برند معموره فاضله است (آزاد ارمکی،۱۳۷۴: ۲۶۹).

18. Pluralism

۱۹. اصلی‌ترین مأخذ بررسی نقطه نظرات خواجه در حول مبحث عدالت، کتـاب اخلاق ناصری و به ویژه فصل هفتم از مقاله اول آن اسـت که «شـرف عدالت بر دیگر فضایل و شـرح احوال و اقسـام آن» نام دارد. ماخذ مهم دیگـر بحث عدالت در اخلاق ناصری، مقاله سـوم کتاب مزبور تحت عنوان «سیاست مدن» است.

۲۰. پرسشگری در روزهای سه شنبه تا شنبه در بعد از ظهر ها انجام گردیده اسـت.۸۳ درصد پرسش شـوندگان مردان سرپرست خانوار و ۱۷درصد را زنان تشـکیل داده‌اند. به علت سـطح پایین سـواد زنان در محدوده پرسـش گری از مردان سرپرسـت خانوار و با مصاحبه نیز همراه بوده اسـت. با توجه به عدم همکاری بومیان در پرسشـگری تنها ۳۵درصد پرسش شوندگان بومیان بوده‌اند. به همین دلیل در استنتاج نتایج بومیان از مهاجران تفکیک شـده‌اند. پس از تکمیل پرسشـنامه ها با شمردن فراوانی هریک از گزینه‌ها پرسشـنامه‌ها اسـتخراج گردیده و با ترسیم جدول و نمودار متناسـب با هر سوال نتایج ارائه گردیده است. بخشی از اطلاعات میدانی به کوشـش سرکار خانم مهندس کارآموز حاصل شده است لذا لازم است از زحمات ایشان قدردانی و سپاسگزاری شود.

۲۱. تعداد گردشگران ورودی به جزیره در سال ۱۳۹۲ برابر با ۱،۶۲۶،۳۷۰ در سـال ۱۳۹۳ برابر با ۱،۶۲۸،۸۶۲ در سـال ۱۳۹۴ برابر با ۲،۰۱۵،۹۲۰ و در نیمه اول سال ۱۳۹۵ برابر با ۸۴۲،۳۷۷ نفر بوده است.

۲۲. پاییـن درآمد کمتر از ۲میلیون و بسـیار پایین درآمـد کمتر از یک میلیون تمام در ماه

۲۳. تا اواخر دهه چهل، بومیان کیش، به زندگی سـنتی و معیشـتی خود مشـغول بودند تـا اینکه در سـال ۱۳۴۹ جزیـره کیش مـورد بازدید هیئت‌های کارشناسی ایرانی و آمریکایی قرارگرفت و کیش را بهترین نقطه، برای ایجاد یک جزیره توریسـتی دانسـتند و با تأسیس سازمان عمـران کیش در سـال ۱۳۵۱ کیـش، عملاً به یک قطب توریسـتی تبدیل شـد و بومیان، به مناطقی کوچانده شـدند که هیچ سـنخیتی با راههای معیشـتی آنها نداشت. آبادیهایی که آنان، در طی سال‌ها بر اسـاس تجربه و آگاهی در بخش‌های مناسـب جزیره، بنا کرده بودند

Archive of SID
www.SID.ir

محل‌های مناسبی برای هتل‌ها، کازینوها و مراکز توریستی شناخته شد و از آنان گرفته شد. خانه ها، مساجد، حسینیه ها و قبرستان ها همگی تخریب شـدند. نخلستانها ویران و زمین های کشاورزی، تصرف شدند باغها، تخریب شدند. بندرگاه‌های مناسب صیادی، از آنان گرفته شدند و بسـیاری از بومیان، فرصت‌های معیشـتی خود را از دست دادند. این مسئله، آنچنان بر دوش برخی از بومیان، سنگینی کرد که آنان مجبور به مهاجرت، به شـیخ نشـین‌ها شـدند. دیگر بومیان، هـم اینک نیز، شـرایط مهاجرت به آن سوی آب‌ها را دارند اما آنها ترجیح می‌دهند با همه کاستی‌ها، در وطن خود باشند.

فهرست منابع و مراجع

۱. **قرآن کریـم**، ترجمه محمدمهـدی فولادونـد، انتشـارات دارالقرآن کریم(۱۳۷۶)، تهران.
۲. آزاد ارمکـی، تقی (۱۳۷۴)، **اندیشـه اجتماعی متفکران مسلمان از فارابی تا ابن خلدون**، تهران، سروش.
۳. آکوچکیـان، احمـد (۱۳۸۷) «از آرمان‌شـهر فلسـفی تا آرمان‌شـهر توسعه‌ای»، **مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان‌شهر اسلامی**، به اهتمام اصغر منتظرالقائم، دانشگاه اصفهان.
۴. ابن رشد (۱۹۹۸ م)، **الضروریه فی السیاسه**، بیروت، مرکز الدراسات العربیه.
۵. اخـوان کاظمی، بهرام (۱۳۸۸)، «نظریه عدالت در فلسـفه سیاسـی بو علی سینا،فلسـفه، کلام و عرفان»، **نامه فلسفه**، بهار- شماره نهم، ص ۱۳۴-۱۲۱.
۶. اصیل، حجت الله (۱۳۸۱)، **آرمان‌شهر در اندیشه ایرانی**، تهران، نشر نی.
۷. افشـار سیسـتانی، ایرج (۱۳۷۰)، «نگرشـی بر فرهنگ ساکنان محلی جزیره کیش»، **نشریه مناطق آزاد**، سال اول، شماره ۴، صفحه ۵۱-۴۸.
۸. امین‌زاده، بهناز و محمد نقی‌زاده (۱۳۸۱)، «آرمان‌شـهر اسـلام: شـهر عدالت»، **مجله علمی - پژوهشـی صفه**، پاییز و زمستان، دوره ۱۲، شماره ۳۵، صص ۳۱-۲۱.
۹. پاک، محمدرضا (۱۳۸۷)، «پارادیم شهرسـازی اسلامی، وقف و حفظ محیـط زیسـت»، **مجموعه مقالات نخسـتین همایش آرمان‌شهر اسلامی**، به اهتمام اصغر منتظرالقائم، دانشگاه اصفهان.
۱۰. پوراحمد، احمد؛ رحمت الله فرهودی و آیدا برادران نیا (۱۳۹۶)، «ارزیابی نقـش فناوری اطلاعـات در ارتقاء صنعت گردشـگری جزیره کیش»، **نشریه گردشگری شهری**، مقالـه ۲، دوره ۴، شماره ۴، زمستان، صفحه ۱۳-۳۴، تهران.
۱۱. ترانـه‌ای، مجتبـی (۱۳۸۳)، **موعودنامه (فرهنگ الفبایی مهدویت)**، نشر مشهور، قم.
۱۲. حکیـم، بسـیم سـلیم (۱۳۸۱)، **شـهرهای عربی- اسلامی: اصول شهرسـازی و سـاختمانی**، ترجمه محمد حسـین ملک احمدی، عارف اقوامی مقدم، سـازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.
۱۳. خطیبـی کوشـک، محمـد (۱۳۸۵)، **فرهنگ شـیعه**، پژوهشـکده تحقیقات اسلامی، زمزم هدایت، قم.
۱۴. سـلمان، محمـد (۱۳۹۰)، **اندیشه سیاسی ابن رشـد**، دفتر تبلیغات اسلامی، قم.
۱۵. شیخ الاسلام، سید حسن (۱۳۸۷)، **غررالحکم** ، به نقل از هدایه العلم و غررالحکم (ج ۱)، قم، انتشارات انصاریان قم.
۱۶. طباطبایـی، محمـد حسـین (۱۳۷۵)، **المیزان**، ترجمه سـید محمد باقر موسـوی همدانی»، ج۱۸،چاپ پنجم، انتشـارات اسـلامی جامعه مدرسین، قم.
۱۷. طباطبایی، سـید جواد (۱۳۸۶) «مفهوم عدالت در اندیشـه سیاسی ابن خلدون» نگارش به نقل از **مجله سیاسـی صلح جاویدان**، انتشار در سایت نصور به تاریخ ۱۴ اسفند ۱۳۸۶.
۱۸. فاخوری، حنا (۱۳۷۳)، **تاریخ فلسفه در جهان اسلام**، شرکت انتشارات علمی فرهنگی، تهران.
۱۹. فکوهی، ناصر(۱۳۸۱)، **تاریخ اندیشه ها و نظریه‌های انسان‌شناسی**، انتشارات نی، تهران.
۲۰. فلامکـی، محمدمنصور (۱۳۶۷)، **فارابی و سیر شهروندی در ایران**، نشر نقره، تهران.
۲۱. کلینی، محمّد بـن یعقوب (۱۳۵۰) **اصول کافی**، ترجمه سـیّد جواد مصطفوی، سیّد هاشم رسولی محلاتی، انتشارات علمیه اسلامیه، تهران.
۲۲. ماوردی، ابوالحسن علی بن محمد (۱۳۶۵)، **الاحکام السلطانیة، مکتبة مصطفی البابی**، قاهره ۱۹۷۳، چاپ دوم، دفتر تبلیغات اسلامی، قم.
۲۳. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۴ق) **بحار الانوار**، موسسه الوفاء، ج۴۶، بیروت.
۲۴. مطهری، مرتضی (۱۳۵۷)، **عدل الهی**، انتشارات صدرا، قم.
۲۵. مفیدی کلانتری، محبوبه (۱۳۸۷)، **عدالت در قرآن**، موسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان، قم.
۲۶. منصوری، خلیل (۱۳۸۷)، **قرآن و مسـأله عدالت اقتصادی**، موسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان، قم.
۲۷. نراقـی، مولی مهدی (۱۳۸۴)، **جامع السـعادت**، ترجمه دکتر سـید جلال‌الدین مجتبوی، موسسه انتشارات حکمت، جلد ۲، تهران.
۲۸. نقی‌زاده، محمد (۱۳۷۸)، «صفات شـهر اسـلامی در متون اسـلامی»، **مجله هنرهای زیبا**، شماره ۴و۵، دانشگاه تهران، تهران.
۲۹. یعقوبی، محمد بن ابی یعقوب (بی تا) (۱۳۴۲)، **تاریخ یعقوبی**، ج۲، نشر دارصادر، بیروت.

30. Anderson, Steve (2011) "**The Cumulative Health Impacts of Toxic Air Pollutants on Sensitive Subpopulations and the General Public**", Status of Cumulative Environmental Impact Methods Development in New Jersey, New Jersey Clean Air Council.
31. Carruthers, David V. (2008), "**Environmental Justice in Latin America: Problems, Promise, and Practice**", Massachusetts Institute of Technology, London.
32. Khadduri, Majid, (1984), "**The Islamic Conception of Justice**", Johns Hopkins University Press, London and Baltimore.
33. Khosravani N. Samaneh, Akbari, Reza (2014), "Application of Environmental Justice Concept in Urban Planning, the Peri-Urban Environment of Tehran as the Case Study" -**International Journal of Architectural Engineering & Urban Planning**, Volume 24, Number 1, Tehran.
34. Oboler, Suzanne; González J. Deena (2015), "**The Oxford Encyclopedia of Latinos and Latinas in the United States**", Oxford University Press.
35. S. Adams, Linda (2010), "**CUMULATIVE IMPACTS: BUILDING A SCIENTIFIC FOUNDATION**", California Environmental Protection Agency.
36. Schlosberg, David. (2007), "**Defining Environmental Justice: Theories, Movements, and Nature**". Oxford University Press.
37. Schulman, Andrew. (2010) "**EJSEAT:A Screening Tool for EJ Concerns**", Strengthening Environmental Justice Research and Decision Making Symposium, March 18, 2010.
38. United States Environmental Protection Agency, "**Environmental Justice**". U.S. EPA. Retrieved 2017-03-29.
39. Wander, Madeline.(2014) "**Measuring Environmental Justice to Create Sustainable Regions**", USC program for Environmental and reginal equity.
40. **URL1**: http://www.sra-philosophy.com/politicfaraby.htm
41. **URL2**: http://kishguide.com/Views/AboutKish/KishParts
42. **URL3**: http://www.nasour.net/1386.12.14/108.html
43. **URL4**: http://dana.ir/1090573

Archive of SID
www.SID.ir

Analyzing environmental justice in Islamic utopian ideology to apply in Islamic urban planning;*
Case study: Rural foundation neighborhood of Safein-Kish

Mohammad Mehdi Azizi **(Corresponding Author)
Professor, School of Urban Planning, College of Fine Arts, University of Tehran, Tehran
**E-Mail: mmazizi@ut.ac.ir

Esfandiar Zebardast
Professor, School of Urban Planning, College of Fine Arts, University of Tehran, Tehran

Reza Akbari
Ph.D. student in Urban Planning, School of Urban Planning, College of Fine Arts, University of Tehran

Abstract:
Reviewing Islamic city literature, it is assured that justice is one of the certain principle of Islamic urban planning along with others principle as unity, respect of properties and some others principle. The subject of environmental justice in Islamic utopia is a practical issues as respond to some current needs of urban planning of country, is one of the basic issues of Islam in Islamic society and city. Such approach can be sought in the neighborhoo d with rural foundation that take the role as problematic neighborhood in the result of failure to properly merging to the city and gradually develop into a variety of environmental inequalities. In this regard, the old Sefein neighbourhood of Kish Island was investigated as the case of urban area exposing injustice in order to applying Shia principle of justice in the urban planning system of Iran. The research method of this article is descriptive- analytical base on documentary studies. Applying surveying method and the questionnaire tool to explore more accurate the subject in the case study, Sefein- Kish. Based on theoretical and empirical studies, the common factors of environmental justice in Islamic utopia and urban planning theories are socio-economic equality, environmental equality and procedural equality. Due to the Evidence derived from the results of the questionnaire with Cronbach's alpha coefficient 0.928 in field studies, the most inequities is in socioeconomic factor from the perspective of the opportunity- cost distribution with a standard score 2.45. Finally, considering the special emphasis of Islamic utopia on social equity, the factors of environmental justice are reviewed and introduced from the perspective of Islamic utopia. These are: justice in opportunity- cost distribution; justice in regard to capacities and abilities of individual; justice in recognition of individual; and finally injustice in political process public participation in all stages of preparation and implementation of plans, decisions and urban polices taking.

Keywords: Islamic city, Islamic urban planning, justice, environmental justice, Safein- Kish.

* This article is a part of the third author's thesis entitled "Explanation the process of merging villages to city with Environmental justice approach" under the supervision of the first author and co-supervision of the second author done in the School of Urban Planning, College of Fine Arts, University of Tehran

Archive of SID
www.SID.ir